

BY MARSK OG GEEST

By, marsk og geest

38

Kulturhistorisk tidsskrift
for Sydvestjylland

MUSEUM VEST

Forlaget Museum Vest

By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings- og
Innovationsstyrelsens retningslinier.

Redaktion

Claus Feveile

Maria Knudsen

Mette Søvsø

Michael Alrø Jensen

Søren Byskov

Layout: KIRK & HOLM

Copyright: 2025 Forlaget Museum Vest

Illustration på forsiden

Guldbrakteat fra Fæsted Toft dateret til de første årtier af 6. årh.

Foto: Nick Schaadt, Museet Sønderkov

ISSN 2445-8147

Redaktionen har så vidt muligt forsøgt at respektere ophavsrettighederne
til bogens illustrationer. Føler nogen deres ophavsrettigheder krænket og
gør berettigede krav gældende, vil de naturligvis blive honoreret.

Indhold

Frederik Øelund

Qvistlund Agre

– En Maglemoselokalitet på Esbjerg Bakkeø..... 04

Qvistlund Agre

– A Maglemose locality on the Esbjerg Inselberg..... 23

Lars Grundvad og Morten Axboe

En lille skat fra Fæsted Toft

– Guld og sølv fra ældre germansk jernalder fundet

på en jernaldergravplads på Fæsted Toft 24

A small hoard from Fæsted Toft

– Gold and silver from the Early Germanic Iron Age

found at an Iron Age burial site..... 41

Torbjørn Ødegaard

«San Francisco Xaviere»s forlis ved Fanø i 1690 43

The shipwreck of the “San Francisco Xaviere”

on Fanø in 1690 53

Qvistlund Agre – En Maglemose-lokalitet på Esbjerg Bakkeø

Af Frederik Øelund

I forbindelse med en forundersøgelse i 2018 nordøst for Esbjerg blev der fundet en håndfuld diffuse gruber fyldt med forkullede hasselnøddeskaller og bearbejdet flint fra Maglemosekulturen. Dette affødte en arkæologisk udgravning, Qvistlund Agre, hvis hovedformål var at undersøge noget så - for Sydvestjylland - sjældent som en Maglemose-lokalitet, der ud over flintgenstande også havde bevarede anlæg. Flintinventaret viser, at der hovedsageligt var gjort brug af flint af dårlig kvalitet. Særligt mikroflækkeblokkene vidner herom. Flinthuggerne har haft en opportunistisk tilgang til den lokale flint, hvor man har slået de flækker, som en blok kunne rumme. Den for området atypiske Maglemose-aktivitet ligger koncentreret på mindre sandbanker, der optræder som anormaliteter i den ellers ofte let lerede undergrund på Esbjerg bakkeø. Lokalitetens placering i landskabet divergerer dermed også fra vores typiske opfattelse af Maglemosekulturen i Sydvestjylland, da Qvistlund Agre ligger langt fra de lavtliggende hedesletter i ådalene omkring Ribe Å og Kongeåen, hvor man normalvis ville forvente at møde Maglemosekulturen. Opfattelsen af Maglemosekulturen i Sydvestjylland er til stadighed præget af Gudenåkulturens sammensmeltning af mesolitiske kulturer. Qvistlund Agre-udgravningen er med til at trække Sydvestjylland ud af Gudenåkulturens lange skygger ved at sætte en større, ren Maglemose-lokalitet på landkortet.

Maglemosekulturen i Sydvestjylland

Inden Qvistlund Agre præsenteres, skal der tegnes et billede af det område, lokaliteten optræder i. Et område, der almindeligvis opfattes som et yderområde i dansk mesolitikum. Denne opfattelse skyldes blandt andet Gudenåkulturen og de skygger, den stadig kaster over Jylland.

I 1937 publicerede Therkel Mathiassen sit værk om Gudenåkulturen. Denne blev præsenteret som en mesolitisk kulturgruppe, der bosatte sig i det jyske indland, særligt omkring de større åløb. Den materielle kultur spændte bredt og var kendetegnet ved et inventar af mikrolitter, kerne- og skiveøkser, spidsvåben, bor, skive-, flække- og høvlskræbere, flækkeknive, stikler, slagsten

og tværpile (Mathiassen 1937, 1 ff.). Der var ingen for kulturen unikke genstandstyper, snarere en specifik sammensætning af genstande, der også optrådte i andre kulturer (Andersen 1971, 21). Betegnelsen Gudenå-kulturen vandt indpas og blev den jyske pendant til den velbevarede og veldokumenterede, men på det tidspunkt hovedsageligt sjællandske, Maglemosekultur.

Problemet var imidlertid, at der ikke var tale om en egentlig kultur. Langt størstedelen af de oprindelige Gudenå-lokaliteter, som Mathiassen inddrog i sin publicering, var fund opsamlet fra fladen ved rekognosceringer og ikke fund fra reelle, stratigrafiske kontekster. Dette medførte, at han fejlagtigt havde sammenblandet flere forskellige kulturers flintinventarer til en samlet kulturgruppe. Gudenå-lokaliteterne var i realiteten flere mesolitiske og neolitiske kulturer, som over tid havde placeret sig på samme favorable steder i landskabet, hvorfor der ved overfladeindsamlinger er fundet levn fra flere forskellige bosættelser på samme geografiske placering (Andersen 1971, 14 ff.).

Som mange andre steder i Jylland hviler denne misfortolkede Gudenåkulturs skygge også over forekomsten af Maglemosekulturen i Sydvestjylland (Nielsen 2006, 197 ff.). For i den periode, hvor Gudenåkulturen har været anset som den mest dominerende mesolitiske kultur i Vestjylland, er forekomster af Maglemosekultur blevet registreret som værende netop Gudenåkultur. Mathiassen tilskriver det første fund af ældre stenalder i Vestjylland til møllersvend Niels Jensen, som i 1874 gjorde et lille bopladsfund med blandt andet seks mikrolitter ved Tange øst for Ribe. Dette fund fremgår på Mathiassens liste over Gudenå-lokaliteter (Mathiassen 1937, 2). I dag er der enighed om, at mikrolitter er en fundgruppe, der udelukkende

optræder i Maglemosekulturen, og at der i Niels Jensens fund nok nærmere gemmer sig en Maglemose-lokalitet.

Selvforståelsen på Museum Vest er, at Sydvestjylland ikke er et kerneområde for mesolitisk aktivitet. Den kendsgerning fremgår også tydeligt i museets egen database, Freja, da der kun er indregistreret 17 sagsnumre indeholdende ordet Maglemose. Hvis man udvider søgningen til i stedet at indbefatte alle forekomster af mikrolitter, får man derimod 44 sagsnumre. Hvis disse to søgninger sammenfattes, er der i skrivende stund 46 unikke sager fra Maglemosekulturen indregistreret som fund i Museum Vests nuværende område.

Langt størstedelen af museets sager med Maglemose-aktivitet stammer fra markrekognosceringer og løsfund, enten foranstaltet af museet ved for eksempel læhegnsrekognosceringer eller som, hyppigst, samlinger fra amatørarkæologer, der er blevet indleveret til museet. Særligt den sidste gruppe sætter sit præg på kortet over spredningen af Maglemose-lokaliteter i Esbjerg Kommune. Spredningen synliggør også, hvor de mest aktive amatørarkæologer har været bosat (Hansen 1999, 69). De amatørarkæologiske markrekognosceringer ophører fuldstændigt i løbet af 1990'erne. Dette skyldes formentlig en blanding af, at det er en uddøende befolkningsgruppe, der har dyrket hobbyen, samtidig med at nytilkomne amatørarkæologer kaster deres kærlighed på detektorarkæologi i stedet.

Det var først i 1997, at museet foretog den første egentlige arkæologiske udgravning af en Maglemose-lokalitet, Hømlund Nørremark¹. Undersøgelsen skete på baggrund af et betragteligt omfang af opsamlet flintmateriale, fundet af amatørarkæolog Verner Hansen, som over en længere periode systematisk havde samlet flint fra sin mark. Ved udgravningen

blev der soldet 239 kvadratmeter overjord, hvor der blev fundet en markant flintkoncentration, som med rimelighed kunne afgrænses. I alt blev der fundet 22.386 stykker flint deriblandt ca. 200 mikrolitter. Samtlige fund stammer fra den soldede overjord, da der ikke blev registreret nogle bevarede anlæg eller kulturjord i undergrunden.

Med de nye fund af Maglemosekultur ved Qvistlund Agre, blev Museum Vests samlede antal mikrolitter endnu en gang kraftigt forøget. I det følgende præsenteres Qvistlund Agre, som hermed indgår i forståelsen af det mesolitiske Sydvestjylland.

Maglemose-pladsen på Qvistlund Agre

Under forundersøgelsen i 2018 af et 213 hektar stort erhvervsområde i Andrup nordøst for Esbjerg², forud for anlæggelsen af et Meta-datacenter, blev der fundet, hvad der ved første øjekast syntes at være en samling uanselige gruber. Fylden fra gruberne i forundersøgelsen viste sig dog at indeholde store mængder af bearbejdet og brændt flint samt brændt, organisk materiale. Fylden blev taget fra til vandsoldning og ved dette fremkom intet mindre end 13 mikrolitter, 19 flækkeblokke, mere end 300 flækker samt en stor mængde forkullede hasselnøddeskaller.

Dette blev startskuddet på Museum Vests (dengang Sydvestjyske Museer) hidtil største udgravning af en Maglemose-lokalitet, Qvistlund Agre³. En lokalitet, der ud over sin arkæologiske sjældenhed også var noget nyt for museet, da det for første gang skulle udgrave en større ren Maglemose-lokalitet, der med sikkerhed indeholdt bevarede anlæg.

Opdagelsens placering var også bemærkelsesværdig, da aktiviteten ikke befandt sig ved lavereliggende vådområder ved hedesletterne

omkring Kongeåen og Ribe Å, hvor museet førhen har påtruffet diverse mindre fund fra Maglemosekulturen (Rieck 1998, 71). Tværtimod viste Qvistlund Agre, at der også forekommer Maglemosekultur i den lerede morænejord på Esbjerg Bakkeø, uden umiddelbar nærhed til vådområder, som en sejlvet fortælling ellers dikterer, er afgørende for Maglemose-pladser.

Selve terrænet på det undersøgte område var relativt flad mark, der skråner en anelse ned mod den sydlige del af udgravningsfeltet og igen nord herfor. Dette skabte et fladt højdedrag i den nordlige del af det udgravede område. På De høje målebordsblade kan det ses, at Kjærsing Å i slutningen af 1800-tallet havde en udmunding sydvest for Qvistlund Agre. Kjærsing Å var dengang en af de yderste forgreninger af å-systemerne omkring det nuværende Esbjerg (Fig. 1). Et å-system, der i dag er rettet ud eller drænet bort, men som i oldtiden formentligt har fungeret som landsskabsmarkør og transportvej.

Ved den egentlige udgravning af Qvistlund Agre, blev der ud over aktiviteten fra Maglemosekulturen også fundet bebyggelse fra neolitikum, bronzealder, jernalder, samt rester fra den tyske besættelsesmagts forsvarsværk omkring Esbjerg (Fig. 2). I nærværende artikel er det imidlertid kun Maglemosekulturen der belyses.

I forhåbning om at kunne identificere bebyggelsesdynamikker omkring Maglemose-aktiviteten, samt for at sikre et så stort genstandsmateriale som muligt, blev det besluttet, at overjorden – fra græstørv til undergrund – skulle vandsoldes. Indledningsvist blev dette gjort ved en *screening* af overjorden i håb om at finde en rimelig afgrænsning på flintkoncentrationer, og derved også få en potentiel markør for udbredelsen af de underliggende anlæg.

Forud for *screeningen* blev der under udgravningen, blot 200 meter vest for anlæggene fra forundersøgelsen, fundet en hidtil ukendt forekomst af Maglemose-aktivitet i form af fire gruber med bearbejdet og brændt flint samt forkullede hasselnøddeskaller (Fig. 3). Anlæg ikke ulig dem, der var observeret i forundersøgelsen. Denne nye forekomst kom til at fremstå som skabelon for hvilket omfang af aktivitet vi kunne forvente under de soldede kvadratmeter.

Foruden dette blev det på baggrund af erfaringer og resultater fra udgravningen på Hømlund Nørremark også vurderet, at aktivitetens kerneområde ikke skulle forventes at brede sig ud over meget mere end 30-40 kvadratmeter.

Screeningen foregik ved, at hver femte kvadratmeter omkring de fundne anlæg i et areal på 26

Fig. 1.

Qvistlund Agres placering nordvest for Esbjerg. På De Høje Målebordsblade ses lokalitetens placering ved en af å-systemets yderste forgreninger. ©Klimadatastyrelsen.

The location of Qvistlund Agre (The Qvistlund fields) northwest of Esbjerg. On the high measuring table sheets the location can be seen at one the outermost branches of the river system. ©Klimadatastyrelsen.

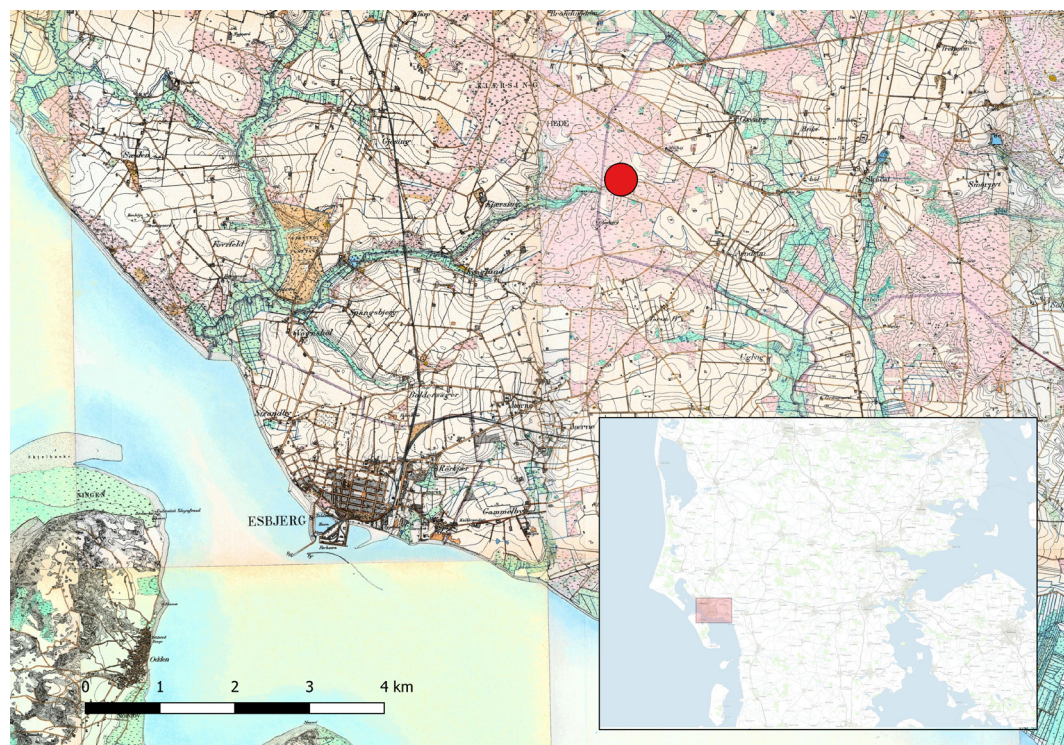

Fig. 2.

Qvistlund Agre. De to sandbanker med Maglemose-aktivitet er markeret med røde cirkler. Tegning: Museum Vest.

Qvistlund Agre. The two sand banks with activity dating from the Maglemose culture are highlighted with red circles. Drawing: Museum Vest.

x 31 meter blev vandsoldet med en 4 mm sold, hvorefter flinten blev talt op og registreret *on site* (Fig. 4). Denne indledende afsøgning viste dog, at en stor del af kvadratmeterfelterne blev ved med at indeholde relativt store mængder bearbejdet og brændt flint. Derfor blev der taget udgangspunkt i et enkelt kvadratmeterfelt med en væsentligt højere andel af flint. Med udgangspunkt i dette kvadratmeterfelt blev de omkringliggende felter soldet. Denne proces skulle gentages, indtil der kunne observeres en form for relativ afgrænsning i koncentrationen af flint, som det var erfaret ved Hømlund Nørre-mark. Denne relative grænse åbenbarede sig imidlertid ikke, og et tidsmæssigt pres gjorde desværre, at processen måtte afsluttes efter 28 kvadratmeter. Desuden blev der udvalgt et område på 42 kvadratmeter, som lå over de gruber, der blev fundet i forundersøgelsen

(Fig. 4). Disse kvadratmeterfelter blev fyldt i *Big Bags* og efterfølgende vandsoldet *off site*.

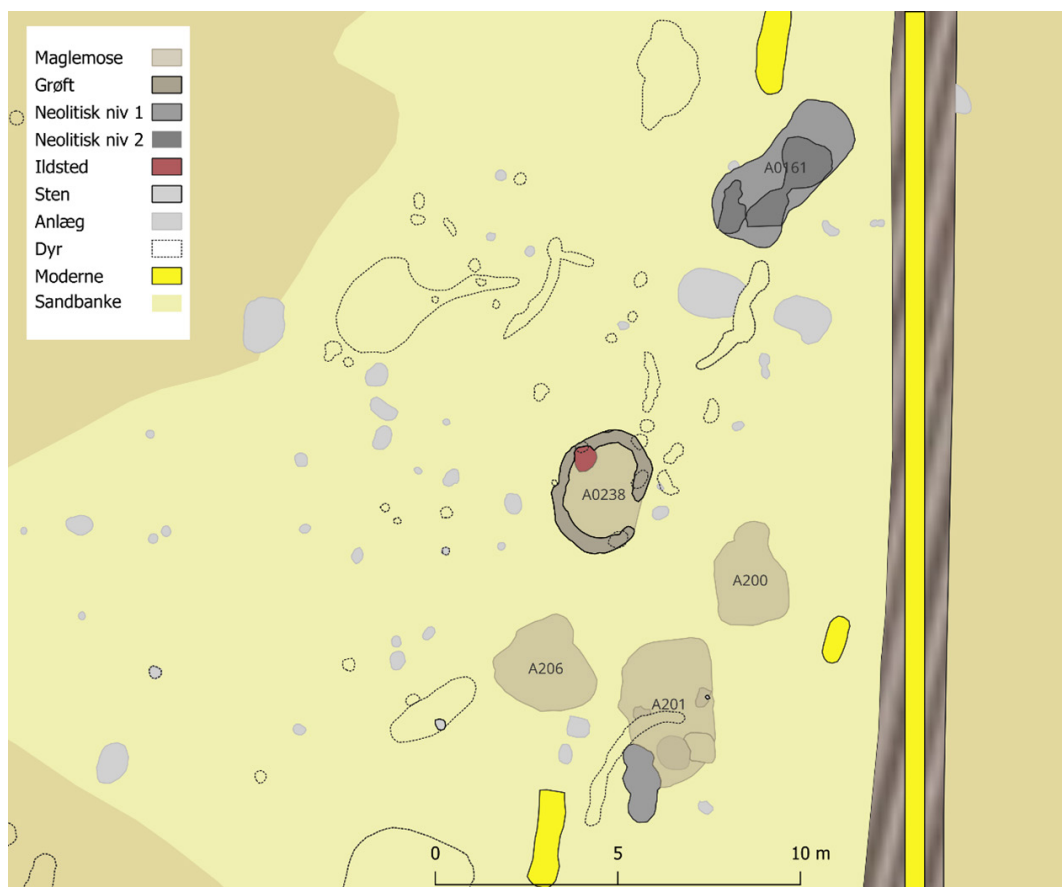
Da mulden var totalaførmet over det soldede område, viste det sig overraskende, at *screeningen* kun i beskeden grad korresponderede med de underliggende anlæg. Det stod således klart, at omfanget af aktivitetsområdet var stærkt undervurderet. De enkelte gruber fra forundersøgelsen viste sig kun at udgøre en del af et langt større grubekompleks. Et grubekompleks, der kun i den østligste udstrækning var registreret i forundersøgelsen.

Undergrunden ved Qvistlund Agre var hovedsageligt sandet ler. Men i begge områder

Fig. 3.

Kort over de fire gruber med Maglemose-aktivitet på den vestlige sandbanke. Tegning: Museum Vest.

Map showing the four pits containing Maglemose activity on the western sand bank. Drawing: Museum Vest.

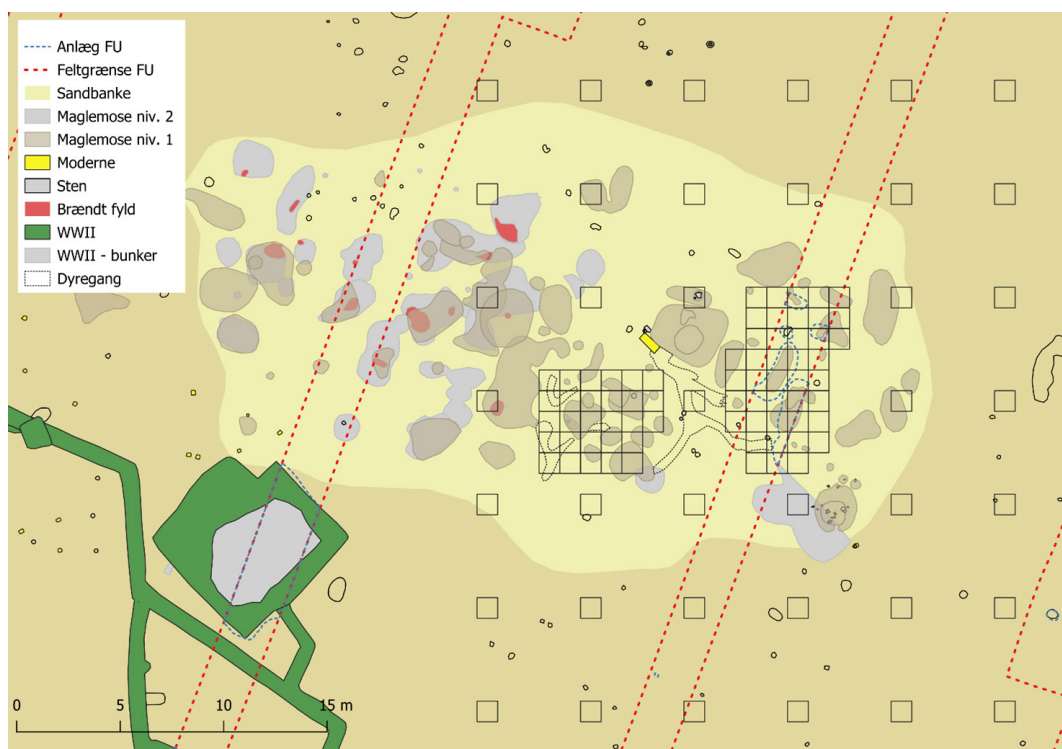

Fig. 4.

Den østlige udbredelse af Maglemosekulturen, inkl. resultaterne fra forundersøgelsen og de sol-dede kvadratmeterfelter. Maglemose niv. 1 og niv. 2 er fladeopmålinger med ca. 20 cm forskel i dybden. Tegning: Museum Vest.

The eastern extent of the Maglemose culture, including the results from the trial excavation and the water screened square meter sections. Maglemose level 1 and level 2 are open area excavations with a 20cm height elevation differential. Drawing Museum Vest.

med forekomst af Maglemosekultur fremstod to tydeligt afgrænsede sandbanker, hvor den ellers lerede undergrund blev opbrudt af finkornet sand (Fig. 5). Forekomsten af beboelsesspor fra Maglemosekulturen fandtes udelukkende inden for disse to sandbanker, hvilket ikke formodes at være et tilfælde. De har formentligt stået som synlige markører i det mesolitiske landskab. Aktiviteten på disse sandbanker fremstod i form af diffust afgrænsede fyldskifter, der i nogle tilfælde næsten udelukkende kunne identificeres

ved tilstedeværelsen af bearbejdet flint eller spor af brændt, organisk materiale. Grænsen mellem undergrund og anlæg syntest stedvist næsten umulig at identificere, hvilket kan forklare, hvorfor grubekomplekset delvist blev overset i forundersøgelsen.

I nogle af gruberne var der mørke plamager af brændt, organisk materiale. I disse mørke pletter var der oftest også en tilhørende koncentration af brændte hasselnøddeskaller og brændt flint. Forskelligartetheden af fylden

Fig. 5.

Den sandede banke ved det østlige grubekompleks. Forskellen mellem den lerede og den sandede undergrund tydeliggjordes af regnvandet, der hurtigere forsvandt fra det vel-drænende sand. Foto: Museum Vest.

The sandy bank beside the eastern pit complex. The difference between the clay and sandy subsoil is highlighted by the traces of rain-water, that drained quicker from the sandy subsoil. Foto: Museum Vest.

indikererede, at opfyldningen af gruberne ikke er foregået som en enkelt hændelse. Derimod virker dannelsesforløbet stedvist til at være omrodet, frem for opgravning og efterfølgende deponering af nyt fyld. Flere af gruberne indeholdt re-deponeret fyld fra ildsteder. Dette fremstod ved, at der i de marmorerede fyldskifter stedvist optrådte mørkere fyld af brændt, organisk materiale og i nogle tilfælde med et tilhørende materiale af brændte sten og flint. Flere steder var adskillige nedgravninger på overfladen fusioneret til større grubekomplekser. Alt dette kompliceredes yderligere af et væld af aktivitet fra dyr og rødder, der har nydt godt af den bløde sandjord gennem godt og vel 10.000 år. Dette har uden tvivl påvirket anlæggene.

Kompleksiteten af grubernes dannelsesprocesser, sammenholdt med den store mængde anlæg, der overraskende viste sig at fremkomme, satte et vist tidspres på selve udgravningen. Det blev derfor prioriteret at totaludgrave anlæggene i den østlige del af grubekomplekset og at vandsolde fylden fra de udgravede gruber, så det samlede genstandsmateriale fra overjord og anlæg ville korrespondere.

I et forsøg på at få anskueliggjort den flademæssige spredning af grubekomplekset blev det besluttet at afgrave yderligere 20 cm over hele fladen i den resterende, vestlige del, i forhåbning om en mere fyldestgørende forståelse af fladen. Dette tydeliggjorde dog mest kompleksiteten af grubernes diffuse udtryk, da deres udformning i fladen ikke stemte overens med, hvad der blev observeret blot 20 cm højere oppe (Fig. 4).

Generelt var undersøgelsen af Maglemosekulturen ved Qvistlund Agre en form for pionerarbejde for Museum Vest. Ikke blot optrådte den som et nyt indslag på Esbjerg bakkeø, men det var også første gang, at museet stod med resultater fra en forundersøgelse, der viste sikre tegn på anlæg fra ældre stenalder. Så selvom det måtte erkendes, at vi med *screening* af overjorden, samt erfaringer fra tidligere udgravninger, kun havde fantasi til at forestille os $\frac{1}{4}$ af Maglemose-aktiviteten, gav undersøgelsen rigtig gode metodiske observationer og resultater, der fremadrettet kan gavne lignende arkæologiske undersøgelser. Blandt andet blev der tidligt i processen observeret en betydeligt højere

koncentration af flintgenstande i den nederste halvdel af overjorden. En væsentlig detalje, da det i særdeleshed var vådsoldningen af den seje overjord, der tærede på tid og budget. En mulig fremgangsmåde kunne være at fjerne den øverste af del pløjelaget inden soldning, hvorved der kan fokuseres på en større udbredelse og bruges mindre tid i den fundfattige overjord. Lignende forsøg er gjort ved Ålyst på Bornholm, hvor man i et større område med fund af bearbejdet flint fjernede overjorden forud for kvadratmeterundersøgelser, blandt andet for at blotlægge, om det mesolitiske aktivitetsområde strakte sig over et større areal end forskning og erfaring normalvis dikterer (Casati & Sørensen 2006, 241). En metodisk fremgangsmåde, der retrospektivt havde været gavnlig for den overraskende omfangsrige aktivitet på Qvistlund Agre.

Flintinventaret fra Qvistlund Agre

Afslag indbefatter i nedenstående samtlige stykker flint, hvorpå der er tegn på menneskelig påvirkning uden at kunne placeres i en specifik fundgruppe.

Mikroflækker og flækker er løst differentieret ved brug af Peter Vang Petersens definitioner i Flint fra Danmarks Oldtid, hvor mikroflækkerne er mindre end 1 cm brede og 6 cm lange (Petersen 2008, 53). Længdemæssigt overskrider flækker dog sjældent 6 cm på Qvistlund Agre.

Blokke og mikroflækkeblokke er adskilt ved, at blokkene skal forstås som større flintstykker med mere end en negativ slagbule, der bevidner funktion som afslagsblok. Mikroflækkeblokkene er blokke, hvorpå der fremgår en egentlig produktion af mikroflækker.

Skrabere, retoucherede flækker og diverse retoucherede genstande er ligeledes

klassificeret ud fra Petersens inddelinger af typer af skrabere (Petersen 2008, 69). Genstande med retoucherede segmenter, der ligger udenfor Petersens skrabertyper, er sat i gruppen **diverse retoucherede genstande**.

Generelt er flintinventaret fra Qvistlund Agre meget groft udført. I det fundne materiale fremgår det tydeligt, at der hovedsageligt er gjort brug af flint af dårlig kvalitet. Særligt tydeligt ses det i mikroflækkeblokkene, hvor der i flere tilfælde kun er slået enkelte flækker af og i mange tilfælde forskellige steder på blokkene. Derudover er der i materialet også frostsprængte og naturlige flintblokke, hvorpå man har slået enkelte flækker for efterfølgende at opgive blokken.

Flintinventaret vidner dermed om en opportunistisk tilgang til den lokale flint, hvor man har slået de flækker, som en blok kunne rumme. Der har været langt imellem gode stykker flint. Fundgruppen med diverse retoucherede genstande understøtter muligvis tendensen til at omdanne diverse stykker flint til genstande, da der ikke er nogen identificerbar formmæssig indikator på, hvilke stykker man har valgt at lave en retoucheret æg på. De fremtræder på alt fra fine afslag til frostsprængte, naturlige afslag. Funktionen af diverse retoucherede genstande bestemmes af den retoucherede æg fremfor udformningen af det emne, den er slået på. Det samme gør sig formentligt også gældende for flækker, hvorfor en metrisk inddeling retrospektivt kan være uhensigtsmæssig, da målet for flint-huggeren ikke har været at fremstille flækker, men derimod emner, hvorpå der kunne fremstilles mikrolitter. Derfor kan der argumenteres for, at grænserne mellem afslag, flækker og mikroflækker ikke altid er hensigtsmæssige. Ligeledes må differentieringen mellem skrabere og diverse retoucherede genstande også forblive åben for debat.

Fundtype	Vest	Procent	Øst	Procent	Kvadratmeterfelter øst	Procent	I alt	Procent
Afslag	1354	89%	3804	82%	11639	86%	16797	85%
Blokke	11	1%	76	2%	174	1%	261	1%
Mikroflække blokke	9	1%	32	1%	78	1%	119	1%
Blokafslag	6	0%	22	0%	35	0%	63	0%
Flækker	44	3%	237	5%	315	2%	596	3%
Mikro-flækker	44	3%	284	6%	575	4%	903	5%
Drilbor	0	0%	0	0%	2	0%	2	0%
Flækkebor	0	0%	0	0%	2	0%	2	0%
Skivebor	0	0%	0	0%	2	0%	2	0%
Skrabere	0	0%	1	0%	3	0%	4	0%
Skrive-skraber	0	0%	0	0%	18	0%	18	0%
Flække-skraber	0	0%	0	0%	2	0%	2	0%
Mikrolitter	11	1%	150	3%	261	2%	422	2%
Mikrostikler	4	0%	3	0%	37	0%	44	0%
Diverse retoucherede	1	0%	9	0%	114	1%	124	1%
Kerneølse	1	0%	0	0%	2	0%	3	0%
Spidsvåben	1	0%	0	0%	0	0%	1	0%
Slebne økser	0	0%	0	0%	2	0%	2	0%
Tværpile	0	0%	0	0%	1	0%	1	0%
Fladehuggede pile	0	0%	0	0%	5	0%	5	0%
Brændt flint (kg)	0.8	N/A	9.8	N/A	25.2	N/A	35.8	N/A

Tabel 1.

Tabel over flintgenstande.

Table of flint artefacts.

Overordnet kan flintmaterialet fra Qvistlund Agre inddeles i tre fundkontekster: den soldede overjord i kvadratmeterfelterne, den vestlige koncentration og den østlige koncentration. Der optræder ingen forskel i fundsammensætning i de tre fundkontekster, hvorfor det antages, at aktiviteten i den vestlige og østlige koncentration tilhører samme materielle kultur (Tabel 1).

Ud over den store mængde Maglemose-flint fra kvadratmeterfelterne var der, som bifangst,

259 fragmenter af neolitiske keramikskår, fem fladehuggede pilespidser og to fragmenter af slebne flintøkser. Disse fund må relateres til den materielle kultur hos den omkringliggende, sennelitiske bebyggelse (Fig. 2). Det kan ikke udelukkes, at en lille procentdel af de medregnede fund fra de soldede kvadratmeterfelter også skal relateres hertil. Bemærkelsesværdigt for den inventarsammensætning, der kan relateres til Maglemosekulturen, er et stort fravær af diverse boplads-genstandsgrupper, såsom økser, bor og skrabere. Det skal dog noteres, at undertegnede anser en stor del af *diverse retoucherede genstande* som værende opportunistiske skrabere/knive/save.

Den dominerende fundgruppe er mikrolitterne og de fundgrupper, der skal relateres til deres tilvejebringelse: blokke, flækker og

Område	Lancet	Smal trapez	Bred trapez	Trekant, kort og smal	Trekant, lang og smal	Trekant, ligebenet	Trekant, bred	Atypiske	I alt
Vest	5	2	0	4	0	0	0	0	11
Øst	54	45	0	40	0	2	3	6	130
Kvadratmeterfelt øst	73	78	1	82	1	1	3	22	261
I alt	132	125	1	126	1	3	6	28	422

Tabel 2.

Tabel over mikrolitter.

Table of microliths.

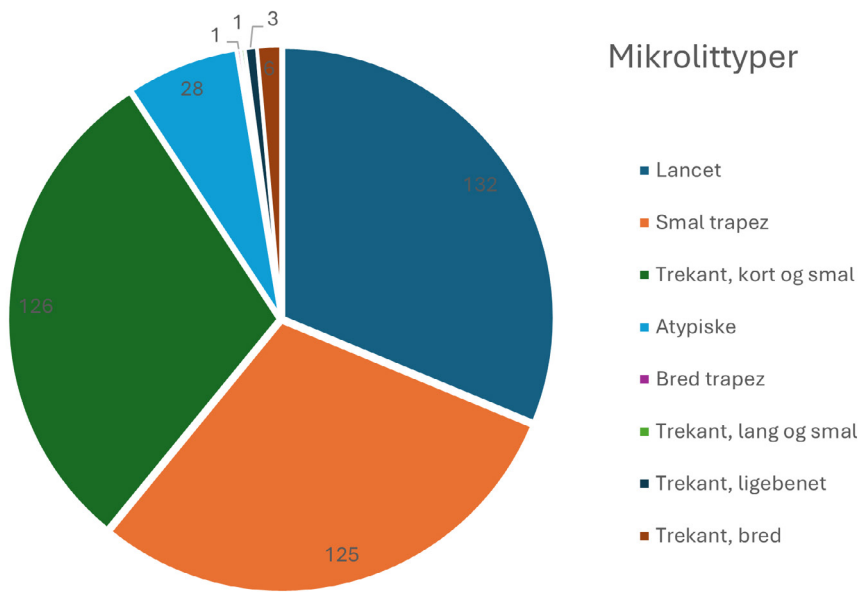

Fig. 6.

Diagram over mikrolittyper.

Diagram of microliths.

mikrostikler. Nærværende artikel fokuserer hovedsageligt på mikrolitterne og deres typologiske udformning. I lighed med det generelle flintinventar i de tre fundforekomster, følger mikrolittyperne samme fordeling, hvorfor de fremadrettet er sammenført.

De i alt 422 mikrolitter, der blev fundet på Qvistlund Agre, er nærmest ligeligt fordelt på lancetter, smalle trapezer og smalle, trekantede mikrolitter (Tabel 2 og Fig. 6). De

Fig. 7.

Mikrolitterne fra et af kvadratmeterfeltene. Øverst fra venstre: To uregelmæssige og to små trekanter. Nederst: To lancetter, en trapez og to smalle trekanter. Den til højre er den exceptionelt lange, smalle trekant. Foto: Museum Vest.

Microliths from one of the square meter sections. Above left: Two irregular and two small triangular. Below: To lancets, a trapez and two narrow triangular. The one to the right is the exceptionally long, narrow triangular example. Photo: Museum Vest.

lancetformede forekommer oftest med fuldt retoucheret ryg, og i nogle tilfælde med yderligere retouchering, ofte i proximalenden eller ved basen af æggen (Fig. 7). De trekantede er næsten alle smalle trekanter, kortere end 3 cm. Kun en enkelt er over 3 cm, og med hele 4,3 cm er den exceptionelt lang i forhold til de andre mikrolitter, som ellers ikke overskrider 3 cm. Både de smalle trekanter og trapezterne er mere varierede i forhold til mængde og placering af retouche, og kan variere fra næsten ingen retouche til fuld kantretouchering.

Det kan ikke udelukkes, at flere af de rektangulære mikrolitter kan være smalle trekanter med knækket distalende, og omvendt kan de smalle, korte trekanter være den knækkede spids af en smal, trekantet mikrolit eller en

lancet. Disse faldgruber menes dog ikke at ændre det overordnede billede af en sammensætning bestående af lancetter, korte smalle trekanter og rektangulære mikrolitter.

Datering

På baggrund af mikrolitternes udsagn, sammenholdt med den relative kronologi for mikrolittetyper i Maglemosekulturen (Petersen 1966; Petersen 1996), skal Qvistlund Agre placeres i den sidste del af ældre Maglemosekultur (fase 0-2) og begyndelsen af yngre Maglemosekultur (fase 3-5).

De lancetformede mikrolitter forekommer gennem hele ældre Maglemose, hvor den

Tabel 3.

C14-resultater. AMS-datering:
Aarhus AMS Centre - Aarhus
Universitet.

C14-results. AMS-dating: Aarhus
AMS Centre - University of Aarhus.

AAR	Prøvenummer	Materiale	14C-datering (BP)	Kalibret 14C-datering 95,4% (BC)
32220	P20	Forkullet hasselnøddeskal	8223 ± 41	7450BC (2.6%) 7430BC 7423BC (0.4%) 7419BC 7356BC (92.5%) 7075BC
32221	P21	Forkullet hasselnøddeskal	8149 ± 40	7316BC (9.5%) 7264BC 7260BC (7.8%) 7225BC 7193BC (78.2%) 7051BC
32222	P22	Forkullet hasselnøddeskal	8250 ± 46	7464BC (13.5%) 7396BC 7379BC (77.5%) 7135BC 7106BC (4.5%) 7079BC
32223	P23	Forkullet hasselnøddeskal	8208 ± 39	7443BC (0.1%) 7441BC 7342BC (95.3%) 7072BC
32224	P24	Forkullet hasselnøddeskal	8193 ± 39	7327BC (95.4%) 7071BC
37936	P-6A	Forkullet hasselnøddeskal	8142 ± 40	7316BC (7.7%) 7267BC 7258BC (6.4%) 7226BC 7192BC (81.4%) 7048BC
37937	P-6B	Trækul	8228 ± 35	7450BC (2.6%) 7429BC 7423BC (0.5%) 7418BC 7357BC (85.0%) 7130BC 7111BC (7.4%) 7077BC
37938	P-6C	Forkullet hasselnøddeskal	8289 ± 41	7478BC (95.4%) 7182BC
37952	P-25A	Forkullet hasselnøddeskal	8282 ± 38	7473BC (95.4%) 7183BC
37954	P-25C	Forkullet hasselnøddeskal	8243 ± 43	7457BC (9.9%) 7402BC 7374BC (80.2%) 7133BC 7108BC (5.3%) 7078BC
37955	P-165-A	Forkullet hasselnøddeskal	8158 ± 56	7333BC (95.4%) 7046BC
37956	P-165-B	Trækul	8376 ± 50	7577BC (2.2%) 7557BC 7547BC (92.5%) 7325BC 7216BC (0.8%) 7205BC
37957	P-165-C	Forkullet hasselnøddeskal	8233 ± 43	7454BC (6.6%) 7410BC 7369BC (81.2%) 7129BC 7115BC (7.6%) 7077BC

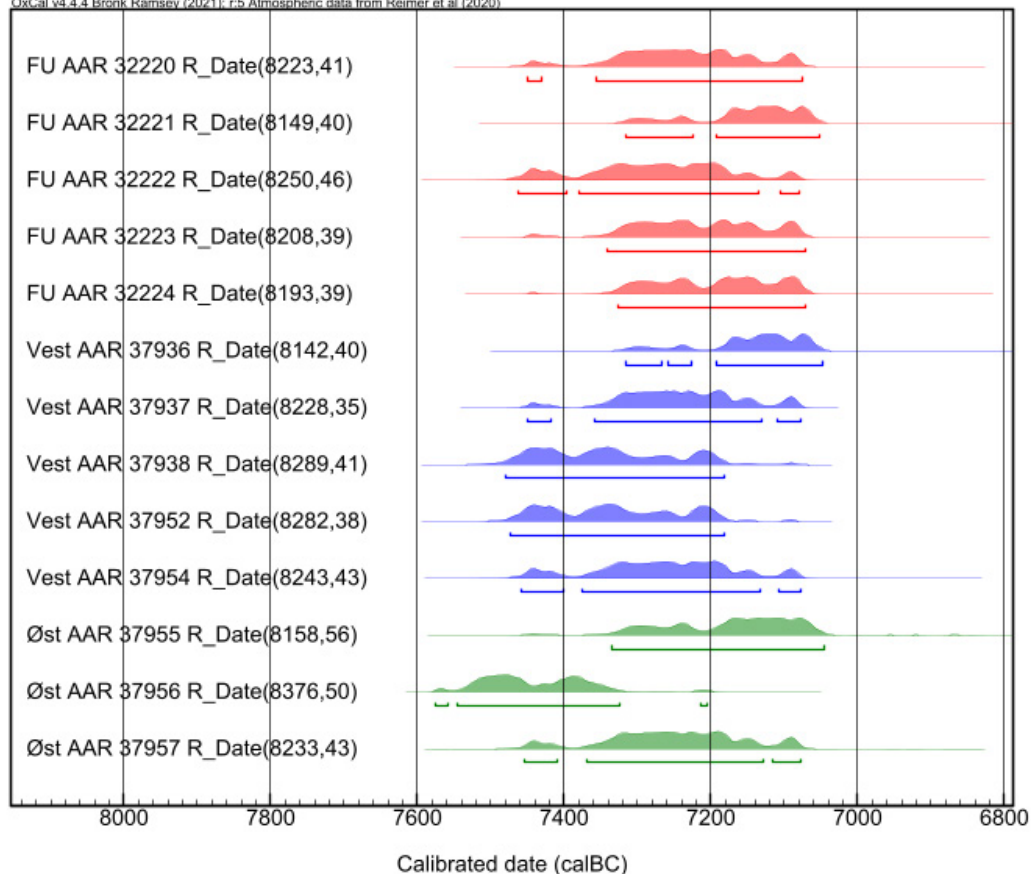

Fig. 8.

C14-dateringer, kalibreret i OxCal.
Rød = forundersøgelse. Blå = vestlig
koncentration. Grøn = østlig kon-
centration.

C14-dating calibrated in OxCal. Red
= trial excavation. Blue = western
concentration. Green = eastern
concentration.

fuldt retoucherede ryg er karakteristisk for fase 1. Derimod bliver de smalle, skævbenede trekanter først talrige i yngre Maglemose og er kendt fra Sværdborg I og Holmegård I (Henriksen 1976, 19-26;115). En afvigelse i den tolkning er dog det store antal af trapezformede mikrolitter, der i kronologierne tilskrives den sidste del af Maglemosekulturen (fase 5), lige inden man går over til at fremstille tværpile. Det er muligt, at der kan være sket en sammenblanding mellem trapezformede mikrolitter og knækkede trekants- og lancetmikrolitter, men forekomsten af trapezformede mikrolitter er af en størrelse, der gør dette mindre sandsynligt. Forklaringen på den store tilstedeværelse af trapezformede mikrolitter skal måske i stedet findes i en regional forskel i flintinventar.

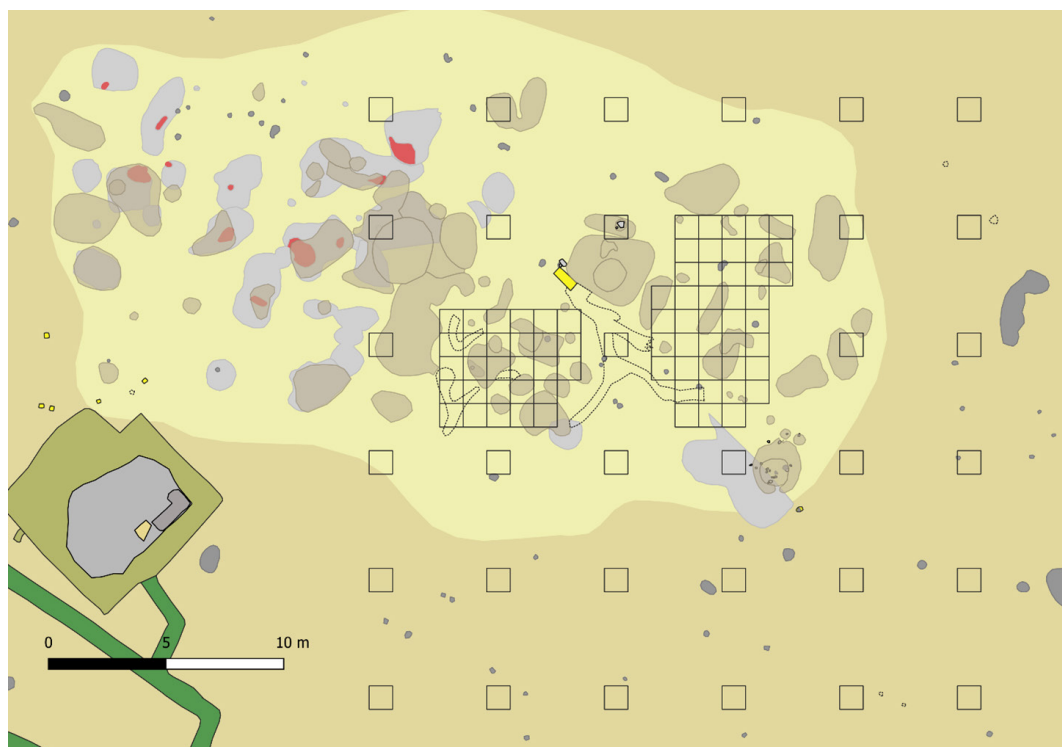

Fig. 9.

Soldede kvadratmeterfelter over den østlige forekomst af Maglemosekultur. Tegning: Museum Vest.

Water screened square meter sections with the eastern concentration of Maglemose culture. Drawing: Museum Vest.

C14-dateringer (Tabel 3 og Fig. 8) foretaget på udvalgte anlæg fra den østlige og vestlige koncentration samt fra forundersøgelsen, bekræfter den typologiske datering med en tidsfæstelse mellem 7500-7000 f.v.t. Dette svarer til slutningen af ældre Maglemosekultur og begyndelsen af Yngre Maglemosekultur (fase 2/3) omkring overgangen fra boreal til atlantisk tid.

Spredning af flintinventaret og tolkning af lokaliteten

Den østlige og den vestlige fundforekomst følger det samme mønster; et afgrænset område med amorfe gruber og uklare afgrænsninger. I den østlige del var omfanget skaleret op i en sådan grad, at der nok nærmere var tale om et grubekompleks. I begge felter var gruberne fyldt med fundmateriale fra Maglemosekulturen. Gruberne, som f.eks. A200 i den vestlige koncentration (Fig. 3), var gravet ad flere omgange og genopfyldt af forskelligartet fyld. Flere steder fandtes der i gruberne et mørkt fyldskifte, hvor en koncentration af trækul, brændt flint og brændte hasselnøddeskaller var tydelig. Disse tolkes som rester af ildsteder eller udsmid fra ildsteder. Et lignende billede tegner sig, når man ser på den brændte flint fra den overliggende jord. Her kan man se, at koncentrationer af brændt flint relaterer sig direkte til de underliggende gruber (Fig. 9-12).

Spredningen af mikrolitter fundet i overjorden bekræfter også, at den mest koncentrerede mængde af mikrolitter samler sig omkring grubekomplekset. Dog med enkelte afstikere, der placerer sig langt fra dette (Fig. 12).

Langt størstedelen af fundene fra Maglemosekulturen kommer fra den østlige koncentration. Der var betydeligt mindre registreret aktivitet i vest end der var i øst. Det må medregnes, at Maglemose-aktiviteten i vest blev fundet under udgravningen, ved en tilfældighed, og derfor ikke fik samme

grundige behandling som i øst. Til trods for den noget mindre mængde fund fra det vestlige felt giver analyser af genstandssammensætningen herfra ikke grund til at tro, at de to områder ikke tilhører den samme materielle kultur. Generelt korresponderer de tre genstandskontekster med hinanden indbyrdes. Tendensen i alle tre tilfælde er en relativt stor mængde flækker og blokke, hvilket er evidens for intensiv flækkeproduktion i området. Ydermere koncentrerer antallet af mikrolitter i gruberne og overjorden omkring gruberne, hvilket tyder på, at gruberne

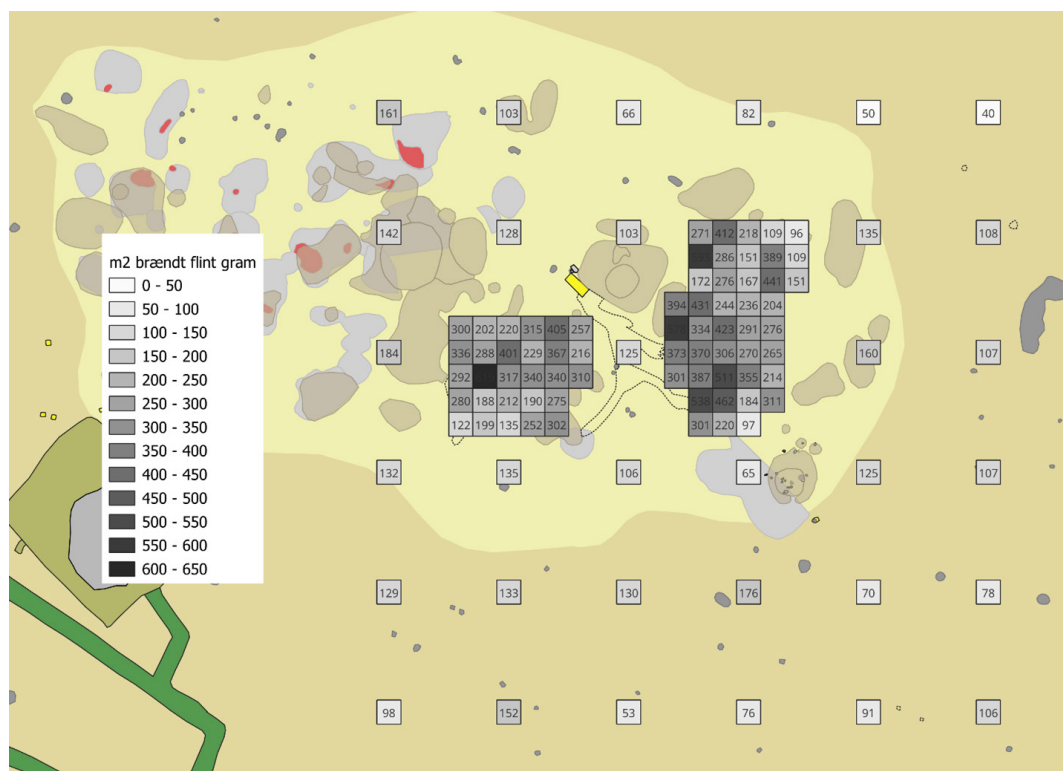

Fig. 10.

Spredning af brændt flint over den østlige forekomst af Maglemosekultur. Tegning: Museum Vest.

Dispersion of burnt flint from the eastern concentration of Maglemose culture. Drawing Museum Vest.

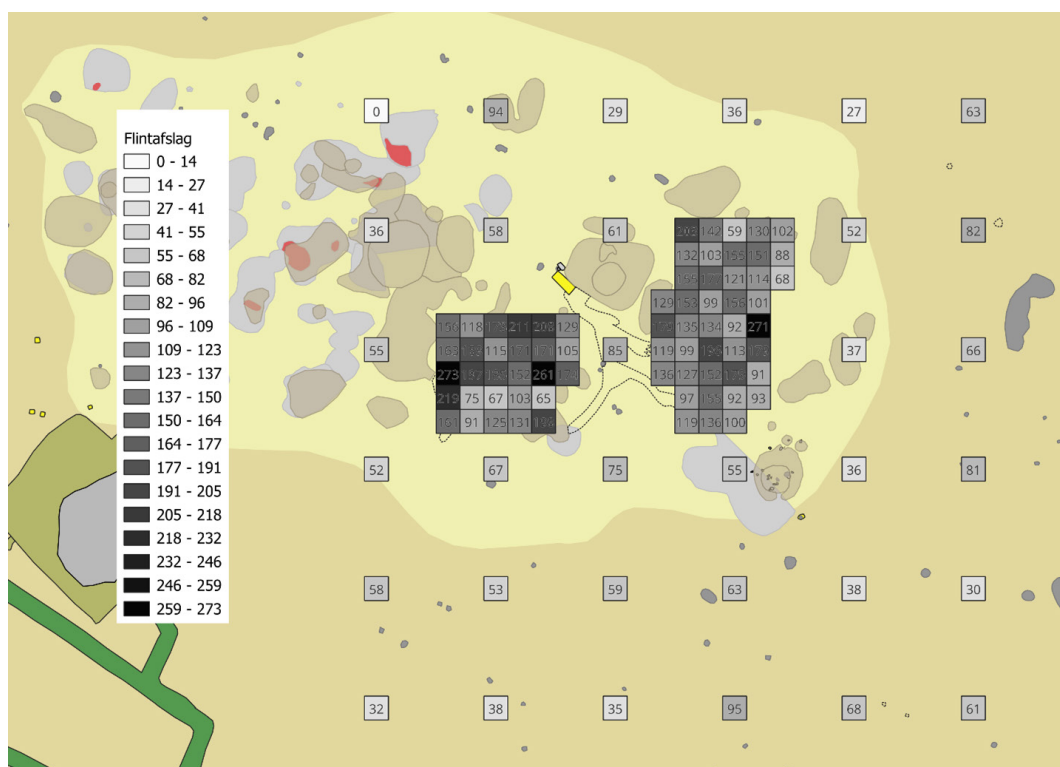

Fig. 11.

Spredning af flintafslag over den østlige forekomst af Maglemosekultur. Tegning: Museum Vest.

Dispersion of flint flakes from the eastern concentration of Maglemose culture. Drawing: Museum Vest.

var kerneområdet for produktion af mikrolitter. Dette bakkes op af forekomsten af mikro-stikler. Aktiviteten omkring gruberne har næsten udelukkende været produktion af mikrolitter. Det er på baggrund af dette nærliggende at antage, at aktiviteten ved det større grubekompleks på Qvistlund Agre har været særligt specialiseret i produktion af mikrolitter og med et næsten fraværende bopladsinventar. En tendens, der typisk tilskrives mindre jagt-, transit- eller fiskeripladser, der kendetegnes ved at have få genstande og få redskabstyper (Sørensen 2006, 266).

Den ringe, naturligt forekommende flint i området nordøst for Esbjerg og den tilsyneladende opportunistiske brug heraf kan vidne om, at flint som ressource ikke var let tilgængeligt i Esbjergområdet. Måske skal dette også ses som en forklaring på

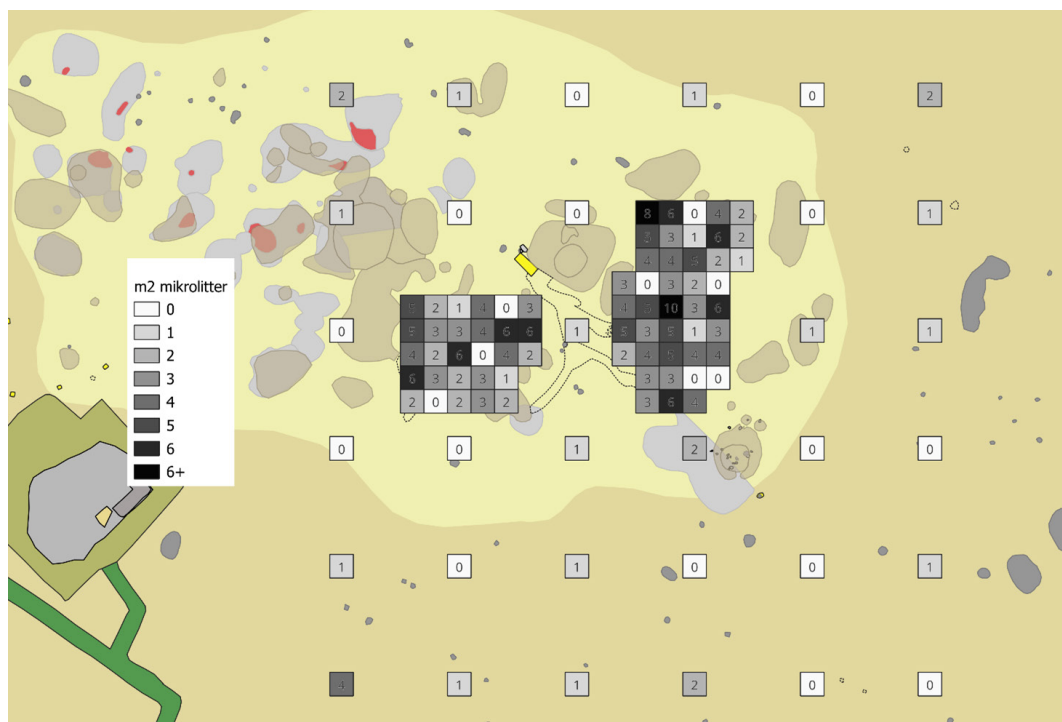

Fig. 12.

Spredning af mikrolitter over den østlige forekomst af Maglemosekultur. Tegning: Museum Vest.

Dispersion of microliths from the eastern concentration of Maglemose culture. Drawing: Museum Vest.

grubekomplekset, hvor man under sit ophold i området har udnyttet det bløde sand til at grave efter frisk flint, hvorefter man har slået nye mikrolitter.

De store mængder forkullede hasselnøddeskaller, der var allestedsnærværende i samtlige gruber, gør det muligt at placere aktiviteten i det tidlige efterår. Maglemose-aktiviteten på Qvistlund Agre kan derfor tolkes som et midlertidigt ophold, formentlig i forbindelse med jagt og indsamling af hasselnødder, hvor man også har undersøgt jorden for frisk flint. Grubekompleksets betragtelige størrelse sandsynliggør, at man formentlig er vendt

tilbage til pladsen over flere jagtsæsoner, da de forskellige opfyldninger af gruberne kan være sket over adskillige genbesøg. Måske har man i efteråret og vinteren fulgt å-systemet (Kjærsing Å) til indlandet, hvor det har været muligt at fouragere mad og samle flint.

Et nyt Maglemose-landskab

I skrivende stund bliver der af Museum Vest gravet en ny Maglemose-lokalitet, Nordre Tovrupvej⁴, blot 1,5 km syd for Qvistlund Agre. Lokaliteten har et væld af lighedspunkter med Qvistlund Agre og optræder også som et sammensurium af amorfes gruber med omskifteligt fyld. Ved

denne udgravning er der dog draget direkte erfaring fra Qvistlund Agre, så både forventninger, udgravningsbudget og tidsplan er af en mere passende skala. Forhåbentligt afføder undersøgelsen resultater, der kan bedre vores forståelse af kulturlandskabet i Maglemose-tiden i Sydvestjylland – både i fremtiden, men også retrospektivt med opkvalificering af tidligere udgravninger og løsfundsopsamlinger.

Undertegnede spør, at der ikke går lang tid, før næste Maglemose-lokalitet dukker op i en af Museum Vests større udgravninger i industriområdet nordøst for Esbjerg. Det er i hvert fald nu et uimodsigeligt faktum, at Maglemose-folket også har bevæget sig væk fra de flade hedesletter i ådalene og op på de lerede bakkeøer. Ydermere giver disse større kampagner, hvor lokaliteterne totaludgraves, store genstandsmængder, der modsat de tidligere sammenblandede Gudenå-bopladser giver et rent genstandsmateriale, som potentielt kan sekvensere den sydvestjyske Maglemosekultur. Et forskningsområde, der er behandlet forsvindende lidt, siden Mathiassen udgav sit værk om Gudenåkulturen.

Udover at disse nye Esbjerg-pladser viser, at bopladserne var placeret på vidt forskellige steder i landskabet, viser omfanget af lokaliteterne også, at vi måske efterhånden skal aflive tanken om et simpelt, mikrolittungt flintinventar som værende noget, der kun eksisterer i forbindelse med jagthold. På Qvistlund Agre tyder den massive forekomst af anlæg i undergrunden, sammenholdt med et stort flintinventar på, at mikrolitten også var altdominerende som genstand på større Maglemose-lokaliteter. Ellers skal omfanget ses som et vidnesbyrd om, at man er vendt tilbage til samme plads over flere sæsoner. Måske lokkede de sandede banker, synlige i det lune Maglemose-landskabs skovbund,

med muligheden for at søge efter flint. Her har man slået sig ned, mere eller mindre kortvarigt, engang i efteråret, inden den videre færd – måske mod indlandet langs åløbene.

I nærværende artikel er flintmaterialet blot flygtigt gennemgået med udpegelse af de overordnede typologiske tendenser i hovedsageligt mikrolitterne. I et fremtidigt projekt vil det være nødvendigt også at inddrage et flintteknologisk perspektiv, udover en ren typologisk analyse, for yderligere at belyse den ellers så sparsomt undersøgte sydvestjyske Maglemosekultur (Sørensen 2006).

Ligesom nedenstående citat af en ripensisk amatørarkæolog er en spejling af en anden tid – som de fleste i dag nok vil tage afstand fra – hører Gudenåkulturen også fortiden til. Mathiassens trods alt vigtige bidrag til den arkæologiske forskning skal ikke føres i glemmebogen, men det nye Maglemose-landskab er klar til at rejse sig.

"(...) Mikroliter, alt af det lille Format, en Dame-Arkæolog vil sikkert sige, at de er "søde"!" (Sørensen 1955, 627).

Litteratur

- Andersen, S. H. 1971: Gudenåkulturen, *Holstebro Museum Årsskrift 1970-71*, 14-29.
- Casati, C. & Sørensen, L. 2006: Ålyst – et bopladskompleks fra Maglemosekulturen på Bornholm. Foreløbige resultater baseret på ukonventionelle udgravningsmetoder. *Stenalderstudier* (red. B. Valentin). Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 55, 241-276.
- Hansen, M. 1998: Stenalder og ældre bronzealder: Indledning. *Marsk, land og bebyggelse: Ribeegnen gennem 10.000 år* (red. S. Jensen). Den antikvariske Samlings skriftrække bind 1:A, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXV, 1998, 69-70.

- Mathiassen, T. 1937: Gudenaa-Kulturen – En mesolitisk indlandsbebyggelse i Jylland, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1-186.
- Nielsen, L. B. 2006: Jysk Maglemosekultur – den manglende brik i puslespillet. *Stenalderstudier* (red. B. Valentin). Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 55, 197-212.
- Petersen, E. Brinch 1966: Klosterlund – Sønder Hadsund – Bøllund. *Acta Archaeologica* 37, 77-185.
- Petersen, P. V. 2008: *Flint fra Danmarks oldtid*. 3. oplag. Danmarks Borgcenter. Vordingborg.
- Rieck, F. 1998: Jægerstenalderen, 9.700-4.000 f.Kr. *Marisk, land og bebyggelse: Ribeegnen gennem 10.000 år* (red. S. Jensen). Den antikvariske Samlings skrifterække bind 1:A, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXV, 71-76.
- Sørensen, M. 2006: Teknologiske traditioner i Maglemosekulturen. En diakron analyse af Maglemosekulturens flækkeindustri. *Stenalderstudier* (red. B. Valentin). Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 55, 19-76.
- Sørensen, T. M. 1955: Småstykker: En Gudenå-Boplads ved Ribe Aa, *Fra Ribe Amt 1952-1955*, XIII, (red. H. K. Kristensen, T. Tobiassen & K. H. Østergaard). Historisk Samfund for Ribe Amt, 625-631.

Noter

1. ASR 737 Hømlund Nørremark, Stednr. 210108-112, FF: 123970, ASR 737 *Beretning sæson 1997 og 1999*.
2. SJM 780 Site Esbjerg, Stednr. 190503-356, FF: 232671, *Beretning for forundersøgelse*.
3. SJM 1147 Qvistlund Agre, Stednr. 190510-264, FF: 238244, SJM 1147 *Beretning*.
4. SJM 1332 Nordre Tovrupvej, Stednr. 190503-372, FF: 250859, SJM 1332 *Beretning for forundersøgelse, etape 1*.

Summary

Qvistlund Agre

A Maglemose locality on the Esbjerg Inselberg

During the course of a trail excavation in 2018 northeast of Esbjerg, four unassuming pits with significant amounts of charred hazelnut shells and worked flint from the Maglemose culture were documented. This discovery led to the first excavation of a Maglemose site with preserved structures to be carried out by Museum Vest (by then Museum of Southwest Jutland). The location of the pits attracted professional attention, as the Maglemose culture is normally associated with the low-lying heathlands near larger rivers and not on the Esbjerg Inselberg. In order to secure as much material as possible, whilst creating a spatial demarcation of the activity area, the topsoil surrounding the structures was water screened. However, despite the pooled knowledge gained from the screening, preliminary investigation and previous experience; the extent of the underlying structures were only predicted to a modest degree. A larger pit complex emerged as soon as the topsoil was removed. The pits were located exclusively within sandbanks that broke up the predominant clay subsoil of the locality. The pits themselves appeared as diffuse excavations spread over approximately 30 x 40 metres.

Frederik Øelund

Museumsinspektør
Museum Vest
Tangevej 6B, 6760 Ribe
fdo@musvest.dk

En lille skat fra Fæsted Toft

– Guld og sølv fra ældre germansk jernalder fundet på en jernaldergravplads

Af Lars Grundvad og Morten Axboe

Fæsted og Harreby har i snart et årti budt på talrige spændende opdagelser, som knytter sig til en magtfuld elite og den førkristne religions udøvelse, lige fra bronzealder til vikingetid. Men en fundtype har manglet; nemlig de karakteristiske skattefund fra ældre germansk jernalder. Hidtil har fraværet afspejlet det faktum, at fundstedets sydvestjyske region ifølge Lotte Hedeagers doktorafhandling ikke har været kendetegnet ved en tilstedeværelse af denne type depot (Hedeager 1990, 67-72, fig. 50-62). Dette er imidlertid ikke længere tilfældet, for et detektorfund og to mindre udgravninger ved Fæsted Toft har løftet sløret for et spændende lille formodet ædelmetaldepot, som må anses som usædvanligt på mere end én måde. Dette fund er emnet for nærværende artikel, hvor vi vil berette om skatten, dens kontekst blandt fortidsminder og i et sakralt landskab samt placere den i lyset af samtidens øvrige, lignende deponeringer.

Indledning

I slutningen af 2018 begyndte amatørarkæologer udstyret med metaldetektorer at undersøge markerne på Fæsted Toft vest for landsbyen Fæsted i det nordvestlige Sønderjylland.¹ Allerede da havde jorderne omkring landsbyen budt på flere usædvanlige opdagelser, hvor især Fæstedskatten fra 900-tallets anden halvdel og jernalderofferstedet ved Stavsager Høj var bemærkelsesværdige (hhv. Grundvad & Poulsen 2021 og Grundvad 2021). Årsagen til at detektorholdet valgte at undersøge jorderne netop dér, var at en ældre registrering berettede om indleverede urner fra jernalderen, som indeholdt rige gravgaver bl.a. i form af

et foldet La Tène sværd og en ramponeret guldberlokperle (Neergaard 1916). Håbet hos de tre amatørarkæologer var, at de kunne nå at redde flere jernaldergenstande fra den kartoffeldyrkning, der præger jorderne omkring Fæsted.

Hurtigt dukkede der fragmenterede bronzer og mere eller mindre intakte, ofte ildpåvirkede bronze- og (fragmenterede) sølvfibre op fra perioden sen førromersk til ældre germansk jernalder, og det syntes klart, at detektorholdet var på sporet af en gravplads. Overraskelsen var dog stor, da der noget uventet dukkede en fin, lille guldbrakteat op af mulden. Denne blev hurtigt suppleret af

Denne artikel har til formål at præsentere det, vi – særligt med Mogens Bo Henriksens artikel vedr. formationsprocesser fra 2016

Hele skattefundet, der tolkes som et samlet depotfund fra Fæsted Toft.
Foto: Silja Arnfridardottir Christensen, Museet Sønderkov.

The entire hoard, which is interpreted as a deposited hoard. Photo: Silja Arnfríðardóttir Christensen, Museet Sønderborg.

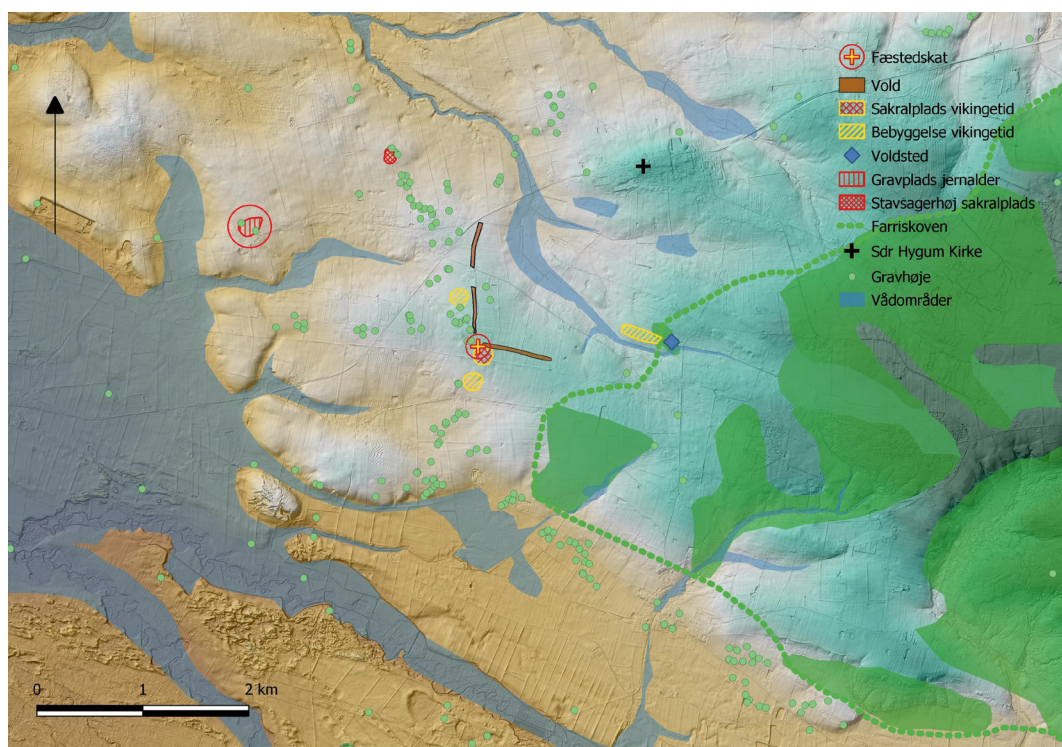

Fig. 2.

Fundsted (indrammet med fed rød mod nordvest), landskab, og fortidsminder omkring skattens fundsted. Bemærk den tydelige gravhøjslinje øst for Fæsted Toft, hvor gravpladsen er udgravet. Linjen går igennem både jernalderofferstedet ved Stavsager Høj og dens efterfølger i yngre jernalder og vikingetid syd derfor. Grafik: Christian Thomsen, Museet Sønderkov.

The finds site (framed in thick red to the north west), with the landscape and monuments from the hinterland of the hoard. Note the distinct line of burial mounds east of Fæsted Toft, where the burial site was excavated. The line goes through both the Iron Age sacrificial site of Stavsager Høj and its successors dating from the Late Iron Age and Viking Age to the south. Graphics: Christian Thomsen, Museet Sønderkov.

som kilde til forståelse (Henriksen 2016) – anser som ét sandsynligt skattefund (fig. 1) samt at placere fundet i rette kontekst og perspektiv, lokalt såvel som i et større offerlandskabsbillede.

Fæsted Toft i landskabet og gravpladsen

Fæsted Toft og selve lokaliteten er topografisk kendetegnet ved at være beliggende på et større, relativt højtliggende næsten helt fladt plateau, som har en vidtrækkende udsigt mod især syd og sydvest (fig. 2); dels ned mod marken, hvor Fæstedskatten blev fundet og dels videre i retning mod Enderupskov og gravminderne dér (Christensen 2015) samt en nyligt opdaget gravplads sydvest for Harreby ved Flads Å.² Undergrunden består primært af relativt fint sand, som mod vest var præget af tidligere at have fremstået som et mindre, lokalt lavområde. Dette har med mellemrum stået temmelig

fugtigt, og viste ved muldafrømning karakteristiske cirkelformede koncentriske cirkler efter små, spredte kildevæld. Trods det, at arealet tidligere har fremstået partielt som lavområde, var undergrunden ganske tør. Fylden i dette vestlige lavområde var fyldt med en lysbrun kulturjord, som ikke rummede genstandsfund.

Generelt er området præget af talrige endnu synlige fortidsminder, hvor især en højlinje lidt øst for Fæsted Toft, som bl.a. inkluderer Stavsager Høj, bør fremhæves. Denne løber fra syd mod nord, og den synes at lede mod to overfartssteder over hhv. Kemsgård Bæk/Vesterbæk mod nord og Gram Å mod sydøst.

Gravpladsen på Fæsted Toft, der blev nævnt indledningsvist, bestod af mindst 50 gravlæggelser i form af varierende typer brandgrave samt to jordfæstegrave og dertil et ukendt antal begravelser, der kun ses i form af fibelfund fra pløjelaget. I tid spredte gravlæggelserne sig fra perioden sen førromersk til yngre romersk jernalder, mens et antal varmepåvirkede fibler indikerer, at der blev udført begravelser eller ligbrændinger endnu i ældre germansk jernalder, som ikke har afsat sig spor i undergrunden. Bedømt ud fra gravgodset rummede pladsen både ordinære begravelser med simple gaver i form af lerkar og jernsager, og et mindre antal, der bør anses som mere elitære, idet de f.eks. rummede hele våben- og ridesæt samt sølvfibler med indlagt glas og talrige guldfolieperler.³ Gravene var alle stærkt truede af landbrugets stadig dybere pløjning, hvilket også dels var årsag til flere udgravningskampagner på lokaliteten og dels årsag til, at mange fibler lå i pløjejorden.

De formodede skattedele lå spredt ud over et relativt velafgrænset, mindre område i den nordlige del af gravpladsens areal,

hvorfor det kan være besværligt at bestemme hvilke fund, der tilhører deponeringen. I det følgende medregnes alle ikke ild-/varmepåvirkede genstande i guld samt de sølvsager, som er dateret til ældre germansk jernalder til deponeringen. Det skyldes, at stort set alle gravfundne genstande af kobberlegering var tydeligt varmepåvirket – der var altså stor forskel på, hvordan man havde behandlet gravgaverne og de genstande, der blev nedlagt som depot. Kun genstandene fra de to dybere jordfæstegrave var ikke varmepåvirkede, men de dateres begge til yngre romersk jernalder og er altså ældre end deponeringsgenstandene.

De første formodede skattefund – detektorafsøgningsprojektet

Metaldetektorafsøgningerne, som resulterede i opdagelsen, blev udført gennem det sene efterår 2018 og ind i 2019. Endnu i 2025 afsøges lokaliteten og dens omgivelser sæsonvist, men intet tilhørende deponeringen er lokaliseret efter udgravningernes afslutning i 2023. Yderligere fragmenter kan dog fremkomme i fremtiden – særligt fra relieffiblerne –, men det synes mest sandsynligt, at majoriteten af fundet er reddet fra landbrugsredskaberne. Indledningsvist var afsøgningen lettere ustruktureret, men efter opdagelsen af guldbrakteaten overgik afsøgningen til at være langt mere systematisk (fig. 3) i nord-syd og øst-vest orienterede, regelmæssige søgespor. Herved anslår de tre metaldetektorister, at al pløjjord er systematisk afsøgt i de øverste 10 cm.

I det følgende præsenteres de depotrelaterede genstande, som blev fundet ved de indledende detektorafsøgninger og derpå ved de to efterfølgende udgravninger, der er udført på lokaliteten. Indgående genstandsbeskrivelser af alle genstande på nær brakteaten kan findes i genstandskataloget sidst i artiklen.

Fig. 3.

Sporlog visende de tre finderes søgespor fra de første afsøgninger, som vidner om skiftet i søgemetode. Det ses tydeligt, at søgningen fortættes henover fundstedet, og at der afsøges i to overordnede retninger. Bemærk at denne sporlog kun viser det udvalg af spor, som viser ændringen i afsøgningstæthed – der vises ikke det sammenlagte spor for alle søgetimer på lokaliteten. Grafik: Kristen Nedergaard Dreieø.

Tracking log showing the search lines taken by the three metal detectorists from the first investigation of the examination area, bearing witness to their change of methodological approach. It's clear that the search continued over the hoard-site and that they searched systematically in two directions. Note, that this tracking log only shows the group of search lines, that show the change in search density – the combined routes of the entire search hours from the site are not displayed. Graphic: Kirsten Nedergaard Dreieø.

Fig. 4.

Guldbrakteat X50 fra for- og bagside.
Fotos: Nick Schaadt, Museet Sønderkov.

Gold bracteate X50 from the front and back.
Photos: Nick Schaadt, Museet Sønderkov.

Fig. 5.

Tolket udtegnig: Luciano Pezzoli, Children of Ash efter
forlæg af Morten Axboe.

Interpreted drawing: Luciano Pezzoli, Children of Ash
based on a sketch by Morten Axboe.

Guldbrakteat (X50, fig. 4 og 5): Guldbrakteaten var den første genstand med formodet tilknytning til en samlet deponering, der blev opdaget, og den er også det mest bemærkelsesværdige fund i kraft af sit unikke motiv. Allerede kort efter opdagelsen blev brakteaten formidlet populærvidenskabeligt (Grundvad 2019), men den fortjener en mere indgående analyse, som fremgår i den efterfølgende fremlægning og diskussion. Typemæssigt er der tale om en atypisk D-brakteat uden kendte paralleller.

Brakteaten er desværre noget beskadiget: Øskenen og noget af pladen med dens randtråd mangler, og desuden er et stykke af pladen bøjet ind over forsiden, så det dækker noget af billedfeltet. I sin nuværende tilstand vejer brakteaten 0,96 gram, inkl. den jord, der stadig sidder på den, og den har målt ca. 2 cm i diameter. Selv i hel tilstand har den været en lille brakteat; de fleste brakteater vejer mellem 2 og 7 gram (Axboe 2007, 82-86) og har en diameter på mellem 2 og 4 cm. Brakteaten er så lille og let, at plov eller harve sandsynligvis blot ville skubbe den til side eller trække den med sig uden at rive eller folde den. Så sammenbøjningen og afrivningen af den manglende øsken må formodes at være sket i forbindelse med deponeringen – kun ærgerligt, at øskenen ikke havnede et sted, hvor den kunne genfindes. Alternativt er skaden sket ved plovens påvirkning.

Randtråden består af to eller tre glatte guldtråde, der er snoet om hinanden og loddet på brakteatpladens yderkant. Det er en udformning, der kun kendes fra Jylland og Nordvesttyskland (Axboe 2007, fig. 70), og det taler for, at brakteaten er et lokalt arbejde. Randtråden er tydeligt slidt, så brakteaten har været flittigt brugt. Det stærkeste slid ses lige før brudstedet, på den ombøjede del af pladen, så øskenen har antagelig siddet

på det manglende stykke – brakteaternes randtråde er ofte mest slidt lige på hver side af øskenen.

Udsmykningen af brakteatpladen er sket ad to omgange: Først har man præget selve billedfeltet på en matrice, og derefter udsmykket den omgivende randzone med indstemplede trekant. Den prægede del af billedfeltet viser et stiliseret dyr, og det er omgivet af en bort af små bukler, indrammet med en vulst inderst og yderst.

Brakteater med et stiliseret dyr som motiv – de såkaldte D-brakteater – er meget talrige: Af de omkring 1200 brakteater, vi kender i skrivende stund, er mere end en tredjedel D-brakteater, og de er præget med over 200 forskellige stempler. Der bliver jævnlige fundet brakteater med et nyt præg, og brakteaten fra Fæsted Toft er en af dem. Men fordi et stykke af pladen er foldet ind over forsiden, er man nødt til at hente hjælp fra bagsiden, hvor motivet heldigvis kan ses i svagere relief (fig. 4).

Dyret på Fæsted-brakteaten ses fra venstre side og ligger sammenrullet med ryggen ud mod borten. Når man skal finde dyr på genstande fra folkevandringstiden, er det en fordel at begynde med at lokalisere et øje. Her er det på den del af brakteaten, der må tolkes fra bagsiden, noget til venstre for det store brud i pladen. Øjet er tegnet som en cirkel med en punktformet pupil i midten. Til venstre for det ser man en lang, krummet snude, hvor munden er tegnet som en streg. Bag øjet er der en tværstribet "krave", der også kan ses fra forsiden og som afgrænser hovedet fra halsen og kroppen. Selve kroppen er desværre beskadiget af indhakk i pladen, så man kan ikke se med sikkerhed, om den har været delt på tværs. Man kan se, at der udgår et forben fra overkroppen: Det er tegnet med en enkelt linje og ender i en

fod med 3 eller 4 tæer, der kun ses fra bagsiden. Længere nede skiller et "bælte" af to linjer kroppen fra et fyldigt lår og et slankere bagben, der ender i en fod, som kun er lidt bredere end benet. Midt i billedfeltet er der endelig to cirkler med et punkt inden i; de har samme form som dyrets øje, men har ikke nogen indlysende funktion i motivet. Hvis øskenen har siddet som antydet, har dyret hængt med hovedet øverst.

Folkevandringstidens kunst er langt fra altid entydig, og der kan optræde væsner, der klart kombinerer menneske- eller fugledetaljer med dyr. Men selv om Fæsted-væsnet har et krummet snudeparti, kan man ikke klassificere det som en fugl: Det mangler enhver antydning af vinger, som ellers ses på brakteaternes fugle, og "bagbenet" kan ikke tolkes som en hale. Der er næppe heller grund til at tænke på et blandingsvæsen af menneske og dyr, trods "krave" og "bælte", der kan findes tilsvarende på billeder af mennesker – hverken hoved eller lemmer er spor menneskelignende. Så konklusionen må blive: Brakteaten fra Fæsted Toft forestiller et sammenrullet dyr og er altså en D-brakteat.

Men når det er sagt, så må man også se i øjnene, at man ikke rigtig kan finde lignende dyr på de andre D-brakteater. De fleste af dem viser båndformede dyr med slanke for- og bagben, og hals, krop og ben er flettet elegant sammen – det er næsten som om, der er slået knude på dyrene. En del af dem har næb, men også næbbene er slankere og mere krummede end Fæsted-dyrets snude. På andre af tidens smykker, især de store relieffibler, kan man finde dyr, der minder noget om Fæsted-dyret, men som regel har de enten tydelige bagben med kløer eller tæer, der svarer til forbenene, eller også en oprullet bagkrop, der er inspireret af romerske ketos-fremstillinger – havuhyrer med ulvehoved, forben og en lang, oprullet bagkrop med halefinne.

D-brakteaterne er den brakteattype, der opstod senest, og de blev produceret parallelt med de andre sene brakteater (Axboe 2007, 60-62). Generelt kan brakteaterne dateres til perioden mellem ca. 450 og 530-50, og D-brakteaterne kom antageligt til omkring eller efter år 500. Fæsted-brakteaten kan virke som et af de første forsøg, der åbenbart ikke blev efterlignet af andre brakteatmagere, og det tyder også på en tidlig version af D-motivet, at den har et ret lavt relief i modsætning til de fleste andre sene brakteater, der har et højt, rundet relief eller et skarpkantet karvsnit. Et bud på Fæsted-brakteatens datering kan være de første årtier af 500-tallet, og den kan regnes for den yngste genstand i deponeringen.

Efter fundet af guldbrakeaten dukkede der hurtigt fire fragmenter af relieffibler i sølv med delvist bevarede forgyldte partier (X17, X18, X19, og X20; fig. 6) samt en fibelfod i sølv (X89, fig. 6) op i nærhed til brakteaten. Fælles for disse var, at de typologisk kunne bestemmes at være dateret til ældre germansk jernalder, men det kunne også sluttes, at stykkerne ikke kunne samles, ligesom der var dimensionsmæssige forskelle, der sandsynliggjorde, at der er tale om mindst to forskellige relieffibler og én fibeltype, som ikke kunne nærmere bestemmes. Fiblernes fragmentation vurderes at være forårsaget ved deres opløjning, fordi brudfladerne ikke er slidte. Alternativt er de bevidst brudte i forbindelse med nedlæggelsen, hvilket vil danne lignende brudzoner. Dertil blev der fundet to stykker guldklip (X58 og X59; fig. 7), som dog endnu kun kunne knyttes til de øvrige fund på grund af deres fundsted nær fibelfragmenter og brakteat. Det er dog væsentligt at notere, at guldfund, som de her viste, synes at forekomme med en vis hyppighed i skattefund fra 300-500-tallet (Henriksen 2010, 421).

Fig. 6.

De fem sølvfibelfragmenter. Stykkerne kunne ikke entydigt samles, og tolkningen er, at fundene repræsenterer flere fornemme fibler. Fotos: Museet Sønderkov.

The five silver brooch fragments. The pieces could not be assembled conclusively- and the interpretation is that the finds represent several high-profile fibulae. Photos: Museet Sønderkov.

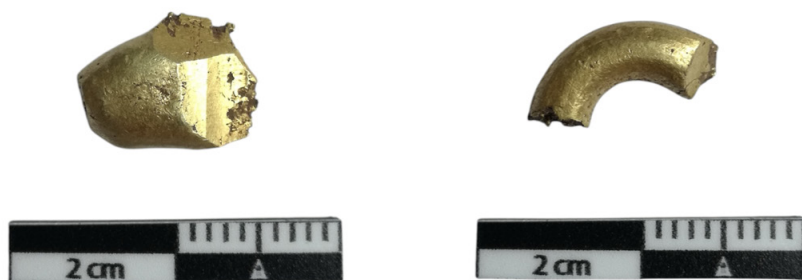

Fig. 7.

De to guldstykker, der ud over brakteaten blev opdaget i forbindelse med de indledende metaldetektorafsøgnin-
ger. Til venstre X58 og til højre X59.
Fotos: Museet Sønderkov.

The two gold pieces, which were discovered with the
bracteate during the course of the preliminary metal
detector sweep of the site. Left: X58 and right: X59.
Photos: Museet in Sønderkov.

Udgravningsfund tilhørende det formodede depot

Grundet de ovenfor nævnte metaldetektorafsøgningsfund, deres ensartede datering og den omstændighed, at de alle blev fundet inden for et ganske velafgrænset areal, blev sagerne tolket som hørende til et ædelmetaldepot under aktiv opløjning. Derfor blev det besluttet at ansøge om midler til en hasteudgravning hos Slots- og Kulturstyrelsen, som heldigvis tildelte det ansøgte beløb. Udgravningsfeltet blev udpeget til at udgøre ca. 400 m², som forhåbentligt ville afsløre flere skattedele samt en mulig deponeringskontekst.

Redningsudgravningen blev udført således, at der maskinelt blev afrømmet ganske tynde lag pløjejord horisontalt inden for feltets grænser. Herved ville det depotopdagende metaldetektorhold, som deltog ved undersøgelsen, få optimale muligheder for at opdage endnu

Fig. 8.

Plantegning visende de kombinerede udgravningsresultater og skattedeles fundsteder plottet ind. Grå cirkel viser sølvfund, mens gul cirkel viser guldfund. Sort viser div. typer nedgravninger. Grafik: Lars Grundvad, Museet Sønderkov.

Plan of the combined excavation results with the hoard finds-site plotted in. Grey circle: silver finds, and yellow circle: gold finds. Black: diverse types of pits. Graphics: Lars Grundvad, Museet Sønderkov.

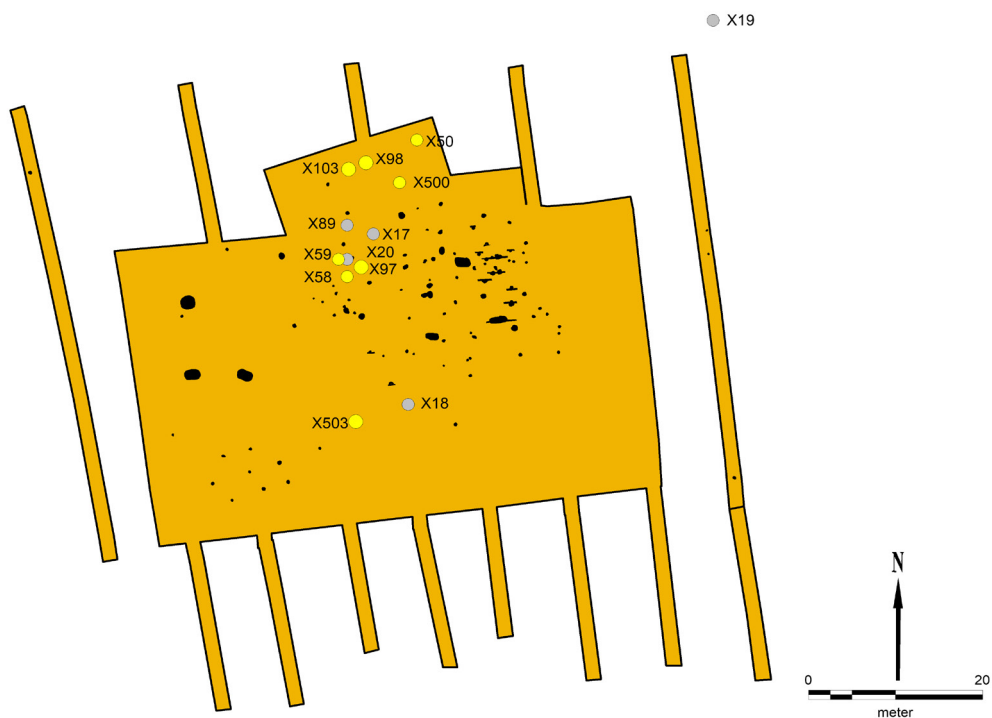

Fig. 9.

De udgravningsfundne stykker guld.
Fotos: Museet Sønderkov.

The gold pieces from the excavation.
Photos: Museet Sønderkov.

Fig. 10.

Dronefoto fra den seneste og arealmæssigt største udgravningskampagne udført i 2023. Bemærk de meget tydelige mørke linjer, som er de øst-vest orienterede pløjesor, der skærer ned i anlæg og det gullige undergrundssand. Mod vest ses et mere brunligt område i fladen. Dette repræsenterer et lokalt, mindre lavbundsområde. Foto: Silja Arnfríðardóttir Christensen, Museet Sønderkov.

A drone photo from the latest and largest excavation campaign carried out in 2023. Note the very distinct dark lines, which are the east-west orientated plough marks cutting into structures and the yellowish subsoil sand. To the west, a distinctly browner area is visible on the surface. This represents a localized, smaller low-lying area. Photo: Silja Arnfríðardóttir Christensen, Museet Sønderkov.

flere metalfund løbende, som gravemaskinen bevægede sig mod undergrunden. Metoden resulterede heldigvis i flere guldgenstande tilhørende det formodede depot – men intet i sølv. En følge af denne udgravning blev imidlertid også opdagelsen af ovenfor nævnte gravplads, hvilket året senere, i 2023, afstedkom endnu en udgravning af i alt 2000 m², som blev udført med samme metode som den mindre udgravning (fig. 8). Også denne kampagne resulterede i flere guldfund, hvorved skatten voksede relativt stort i både vægt og antal genstande over de to år.

Ved de to udgravninger sammenlagt blev der føjet fem genstande i guld til det formodede depot. Således en gulds spiral (X97, fig. 9), to stykker guldklip (X98 og X103, fig. 9) og et fragment af foldet blik (X500, fig. 9), hvilket alle repræsenterer fundtyper, der isoleret set er besværlige at datere mere præcist end ovenfor nævnt. Imidlertid blev der også fundet et velbevaret, cirkelformet vedhæng i gennembrudt arbejde (X503, fig. 9) og bevareret øsken. Særligt sidstnævnte er interessant, idet lignende smykker – hjulkorsformede, med indre trådvolutter som Fæsted-smykket, eller med helt åbent midterparti – er relativt velkendte i ældre germanertidsdeponeringer i Norden (Clemmensen 2014; Axboe & Grønnegaard 2019, 57), men udformningen af Fæsted-vedhængen med den brede glatte bort kender vi ingen direkte paralleller til. Benita Clemmensen har redegjort for, at smykketyperne overordnet dateres til ældre germansk jernalder, men hun nævner også, at de findes i daterede kontekster i form af to kvindegrave fra Hüfingen, Schwarzwald-Baar-Kreis, i Sydvesttyskland, som er dateret til anden halvdel af 500-tallet (Clemmensen 2014, 130-131). Der er en del fund af cirkulære hængesmykker i gennembrudt arbejde både på det europæiske kontinent og i England, og

bortset fra de nævnte Hüfingen-grave kan de kontinentale fund i almindelighed ses som samtidige med de nordiske, måske endda som en indflydelse fra Norden. De engelske fund synes derimod at tilhøre 600-tallet og altså være senere end de nordiske (Axboe & Grønnegaard 2019, 57-60). I nordisk sammenhæng må Fæsted-hængesmykket dateres til ældre germansk jernalder, og på grund af det kraftige slid er det højst sandsynligt ældre end D-brakteaten.

Vedrørende udgravningerne på lokaliteten skal det bemærkes, at der ikke blev lokaliseret en nedgravet kontekst for genstandene. Det skyldes med al sandsynlighed, at en sådan var pløjet itu, ligesom store dele af begravelser og øvrige anlæg, såsom koge-gruber og gruber samt en neolitisk karned-sættelse, alle var tydeligt gennemskåret af plov igennem mindst to pløjesæsoner. Dette kunne dels iagttages ved hjælp af de meget tydelige mørke pløjespor, der skar ned i undergrunden i regelmæssige, tætliggende øst-vest orienterede baner (fig. 10) og dels ved en nord-syd orienteret mindre dyb pløjning, hvis spor i undergrundsfladen kunne fjernes i forbindelse med feltafrømningen. Samtidigt sandsynliggør dette også, at værdierne aldrig var gravet dybt ned, for i det tilfælde ville nedgravningen formentligt endnu have været synlig, ligesom de øvrige nævnte anlægstyper endnu var det.

Deponeringens kontekst i form af gravplads og vådområde

Sammenlagt har Fæsted Toft givet fem fragmenter af fibler i sølv og otte genstande i guld i form af to smykker og seks stykker brud- og spiralguld med en vægtfordeling på hhv. 14 g (med det forbehold, at et mindre fund ikke er vejjet) og 30,62 g, hvorved der godsmæssigt ikke er tale om et synderlig stort depot, og indledningsvist bør det

diskuteret, om der reelt er tale om én eller flere deponeringer. Ganske vist er det ikke normen, at skattefund fra ældre germansk jernalder indeholder en blanding af både guld- og sølvfund (Rau 2013), men det bør dog nævnes, at f.eks. den nærmest fundne/udgravede næsten samtidige skat fra Høgsbrogård syd for Ribe også består af både guld og sølv – dog i form af skrotmetal (Feveile 2011). Andreas Rau har også vist, at netop relieffibler i sølv ses i skattefund sammen med guldsager hyppigere end andre blandingsforekomster (Rau 2013, 194), hvilket øger sandsynligheden for, at de behandlede genstande fra Fæsted Toft repræsenterer én deponering. I så fald er der tale om et sammensat fund bestående af intakte smykker, brudguld og fragmenter af fibler i sølv, som, qua brakteatens foreslåede datering til ældre germansk jernalder samt det cirkelrunde vedhængs ditto, mest sandsynligt er gravet ned tidligt i 500-tallet i slutningen af ældre germansk jernalder.

Det skal bemærkes, at det løbende under undersøgelsesprocessen blev foreslået, at der kunne være tale om dele fra et ekstraordinært rigt gravgods – særligt for relieffiblerne, brakteaten og det andet hængesmykke blev dette diskuteret. Det ville imidlertid være unikt i Danmark med to så særlige guldsager i begravelser, og de mange stykker brud- og spiralguld tyder mere på, at der er tale om et akkumuleret materiale, som er indsamlet med henblik på en værdifuld nedlæggelse. Dertil skal føjes, at det faktum at både guldbrakteater og vedhæng næsten udelukkende ses som isolerede løsfund eller som tilhørende deponeringer taler for, at værdierne tilhørte et bevidst nedlagt depot. Spredningsanalysen af de fundne skattebestanddele indikerer ligeledes, at der er tale om ét oppløjet depot, dels fordi de daterbare genstande er af ensartet datering og dels fordi

deres spredning i pløjegjorden af så velafgrænset. Det skal dog, som nævnt, understreges, at det ikke lykkedes at finde den egentlige kontekst, hvorfor det ikke kan fastslås entydigt, hvor skatten præcist blev gemt. Majoriteten af de relaterede bestanddele blev fundet inden for et areal på ca. 20x20 meter. De synlige pløjespore var tydeligt orienteret øst-vest, men muldafrømningen havde også vist tydelig nord-syd orienteret pløjning af fundstedet. Genstandene var umiddelbart ikke trukket langt mod hverken øst eller vest i forhold til deres formodede nedgravningssted, men derimod var de tilsyneladende pløjet op og ud – når pløjegjorden blev vendt – mod hhv. nord og syd over flere sæsoner. Et fibelfragment (X19) var dog flyttet betragteligt mod nordøst og et andet (X18) ca. 20 meter mod syd i forhold til den tætteste fundkoncentration, ligesom fundstedet for guldvedhængen (X503) lå ca. 20 meter mod syd. For sidstnævntes vedkommende kan placeringen imidlertid skyldes, at stykket lå i afgrøningsjorden fra enten de arkæologiske forundersøgelser eller fra den første egentlige udgravning på lokaliteten. Smykket blev således fundet i forbindelse med afgravning af afgrøderester forud for den egentlige muldafrømning ved den sidste og afsluttende udgravning på stedet i 2023. X19 derimod kan være flyttet lidt tilfældigt rundt på marken i forbindelse med driften på stedet – og i så fald er der tale om den eneste af skattens dele, der synes fjernet uforklarligt langt væk fra nedgravningen.

Det er nævneværdigt, at fundstedet ligger lige øst for et mindre lokalt lavområde præget af spredte små kildefremspring. Lavområdet viste sig at være helt eller delvist tildækket allerede i senneolitikum eller ældre bronzealder, idet en toskibet, stolpebygget hustomt entydigt var stratigrafisk yngre end den brunere fyld. At området dog periodisk har været mere fugtigt end de nære omgivelser

blev understreget af jordejer, som forklarede, at han netop dér ofte sad fast med sine landbrugsmaskiner. Således er det sandsynligt, at skatten blev nedlagt der grundet den nære placering til kildefremspring, som netop ofte knyttes til de sakrale sfærer (Henriksen 2016, 71), idet vådområder sandsynligvis blev opfattet som grænsezoner mellem det profane og det sakrale, og på samme tid et sted, der rummede så stærke kaoskræfter, at man her kunne give offergaver til det åndelige og guderne (Ravn 2024). At give guld og sølv på dette sted ved Fæsted Toft har været en måde at give værdierne til guderne igennem en åben port.

Ydermere er placeringen ovenpå en gravplads nok heller ikke tilfældig. Således er deponeringer af varierende karakter ofte set på jernalderens gravpladser (Henriksen 2009, 74; Henriksen 2015, 186 ff.; Christiansen 2020). Oftest er disse dog samtidige med gravpladsens funktionstid, mens deponeringen på Fæsted Toft synes at være nedlagt enten da gravpladsen træder ud af funktion eller måske endda årtier efter, at man stoppede med at begrave sine døde der. I førstnævnte tilfælde kan der være tale om et slutoffer for at markere, at gravpladsen træder ud af brug. I sidstnævnte tilfælde kan der være tale om et offer udført et sted, som i den fælles bevidsthed havde en stor betydning for slægt og folk.

Konklusion

Med ovenfor beskrevne opdagelse er der altså meget sandsynligt tilføjet endnu et skattefund fra slutningen af ældre germansk jernalder til det samlede nordiske materiale. Der er, som nævnt, ikke tale om et stort og egentligt overdådigt fund, men derimod om en samling af varierende ædelmetaller, hvilket kan antyde, man har indsamlet "alt" med henblik på den specifikke deponering.

Placeringen af ædelmetaldepotet nær et lokalt lavområde med små kildefremspring i undergrunden samt i relation til en ældre gravplads sandsynliggør, at der er tale om en rituel nedlæggelse; dvs. et offer.

Deponeringens datering synes derved at passe med den omfattende mængde af store gulddepoter med brakteater og andre smykker fra denne tid (Axboe 2001, 127-132; Axboe 2007, 117-123). Også Fæsted Toft-skatten kan være nedlagt som reaktion på det store samfundsnedbrud, der fulgte i kølvandet på – formentligt – to supervulkanudbrud, der lagde den kendte verden i solløs skygge og uden vækst i mindst tre år i slutningen af 530'erne (Gräslund & Price 2012; senest Hald et al. 2024; Larsen et al. 2024). Der var tale om en klimakatastrofe, der kan have ført mange dødsfald med sig, og som i store dele af Europa blev forstærket af den Justinianske pest; en pandemi der rejste via de romerske internationale handelsnetværk og derved måske også kom til Norden. Samlet er der argumenteret for, at de store mængder ædelmetaller fra første halvdel af 500-tallet blev givet for at få solen og livet tilbage, for at afværge den Fimbulvinter, som udspillede sig og det Ragnarok, der truede (Axboe 2005, 54).

Såfremt der er tale om et sådant offer, så er der tale om endnu et led i en lang perlerække af rituelle handlinger udført i et sakralt landskab, hvor mennesker samledes ved lange bål udlagt ved gravhøjsrækken mod øst i bronzealder og førromersk jernalder (Wadskjær og Grundvad 2025), hvor der blev ofret en pragtvogn af Dejbjergtype i et hus fra ældre romersk jernalder ved Stavsager Høj, og senere våben og guld ad flere omgange imellem sen yngre romersk jernalder og indtil udgangen af ældre germansk jernalder samme sted, en pragttrykknåpfibel i 700-tallet nær Fæsted og endelig en sølvskat

og en guldskat nær Harreby ved midten af 900-tallet lige syd for Fæsted. Ergo er der tale om et offer, der indgår i en komplekst udviklende offerhistorik i et større sakralt område, som eksisterede ved Fæsted og Harreby indtil kristendommens endelige indtog i Danmark i anden halvdel af 900-tallet.

Katalog

Guldbrakteat (X50, fig. 4 og 5). Brakteaten er desværre noget beskadiget: Øskenen og noget af pladen med dens randtråd mangler, og desuden er et stykke af pladen bøjet ind over forsiden, så det dækker noget af billedfeltet. I sin nuværende tilstand vejer brakteaten 0,96 gram, inkl. den jord, der stadig sidder på den, og den har målt ca. 2 cm i diameter. Selv i hel tilstand har den været en lille brakteat; de fleste brakteater vejer mellem 2 og 7 gram (Axboe 2007, 82-86) og har en diameter på mellem 2 og 4 cm. Brakteaten er så lille og let, at plov eller harve sandsynligvis blot ville skubbe den til side eller trække den med sig uden at rive eller folde den. Så sammenbøjningen og afrivningen af den manglende øsken må formodes at være sket i forbindelse med deponeringen – kun ærgerligt, at øsknen ikke havnede et sted, hvor vi kunne finde den.

Randtråden er tydeligt slidt og består af to eller tre glatte guldråde, der er snoet om hinanden og loddet på brakteatpladens yderkant. Det stærkeste slid ses lige før brudstedet på den ombøjede del af pladen, så øskenen har antagelig siddet på det manglende stykke – brakteaternes randtråde er ofte mest slidt lige på hver side af øskenen. Udsmykningen af brakteatpladen er sket ad to omgange: Først har man præget selve billedfeltet på en matrice, og derefter udsmykket den omgivende randzone med indstemplede trekanten. Den prægede del af billedfeltet viser et stiliseret dyr, et motiv

der kendetegner de såkaldte D-brakteater. Det er omgivet af en bort af små bukler, indrammet med en vulst inderst og yderst. Da et stykke af pladen er foldet ind over forsiden, er man nødt til at hente hjælp fra bagsiden, hvor motivet heldigvis kan ses i svagere relief (fig. 4). Motivets detaljer er beskrevet i hovedteksten ovenfor.

Fragment af relieffibel i sølv (X17, fig. 6): Et lille fragment af sølv, formentlig fra en relieffibula med intakt let rundet sidekant med furer. Indenfor denne ses der furer/geometrisk ornamentik samt levn efter forgyldte partier. Fiblen er typologisk dateret til ældre germansk jernalder. Fundet måler 14x9 mm og vejer 0,87 g.

Fragment af relieffibel i sølv (X18, fig. 6): Bøjlen er ornamenteret i tre zoner, hvoraf de to ydre fremstår med ranker og den midterste blot fremstår som en rejst bred linje. Ved enderne af midterlinjen ses dog stiliserede ansigter. En af endepladerne er delvist bevaret, og denne er langs kanterne ornamenteret med s-formede ranker, mens resten af motivet ikke kan tydes. På bagsiden af foden ses nåleleje. På bagsiden ses der dele af nåleholderen. Samlet er fragmentet 24 mm langt og bøjlen 14 mm bred ved bredeste punkt. Stykker vejer 7,31 g, og også dette er typologisk dateret til ældre germansk jernalder.

Fragment af relieffibel i sølv (X19, fig. 6): Velbevaret større fragment af relieffibel med ornamentik i relativt højt relief og større partier med bevaret forgyldning. Bøjlen er karakteriseret af to adskilte og indrammede, rankeornamenterede partier. Fodfragmentet er præget af to rovfuglehoveder, som er placeret symmetrisk ved kanterne – den ene fugl er dog næsten borte. Nær det bevarede rovfuglehoved ses et hul, som synes primært tildannet. Fragmentet er 21 mm langt og

bøjlen er 12 mm bred. Stykket vejer 3,0 g og er ligeledes dateret til ældre germansk jernalder.

Fragment af relieffibel i sølv (X20, fig. 6): Et lille fragment af sølv fra en fibel, formentlig fra en relieffibel. En sidekant med furer er intakt og indenfor denne ses der geometrisk ornamentik i lavt relief. Fragmentet kan ikke sættes sammen med de ovenfor nævnte, men stammer formentlig fra samme fibel som X17, hvorfor dette også dateres til ældre germansk jernalder.

Guldclip (X58, fig. 7): Mindre, barrelignende stykke med klippe-/hakspor. Stykket er 9 mm langt og vejer 2,81 g.

Guldclip (X59, fig. 7): Mindre stangclip med brudzoner i begge ender. Stykket har et cirkulært tværsnit og er ca. 10 mm langt. Fundet vejer 1,95 g.

Fragment af sølvfibel i sølv (X89, fig. 6): Fod tilhørende fibel lavet i sølv med rest af bevaret nåleleje på bagsiden. Overdelen er umiddelbart uden spor efter ornamentik, men på bagsiden ses rest efter forgyldning, samt simpel ornamentik i form af tværstillede og langsgående linjer. Vægt: 2,82 g. 30 mm lang. 8 mm bred. Typologisk kan fragmentet desværre ikke bestemmes nærmere.

Guldspiral (X97, fig. 10): Større stykke guld bestående af guldspiral dannet ved tre omviklinger. Guldtråden er tilnærmelsesvist rund i tværsnit men med en svagt graderet tykkelse, som resulterer i en svagt tyndere tråd ved enderne. Spiralen vejer 9,12 g.

Guldclip (X98, fig. 10): Større, nærmest pyramideformet stykke, som tydeligt er skråt hugget/klippet på fire sider. Stykker viser tegn på endnu et fejlslagent huggespor. Fundet vejer 8,62 g.

Guldclip (X103, fig. 10): Halvcirkelformet

stykke med cirkelrundt tværsnit. Overfladen synes at vise fladede partier, hvilket viser, at fundet blev dannet ved udbankning. Begge ender var brudte, men kun den ene viste sikre klippe-/hugspor. Genstanden vejer 3,20 g.

Guldfragment (X500, fig. 10): Foldet guldblik som ikke bærer spor efter ornamentik. Stykket er foldet tre gange og viser brudspor ved begge afslutninger. Stykket vejer blot 0,86 g. Genstanden blev opdaget i det tildækkede udgravningsfelt, og derfor ses det ikke vist på plantegninger.

Hængesmykke (X503, fig. 10): Cirkulært hængesmykke med åbent arbejde i midten, omgivet af en bred, uornamenteret bort. Midtermotivet er tre peltaer/dobbeltvolutter af glat guldtråd, der mødes i centrum. Den runde udskæring i smykkepladen, de sidder i, er indrammet med en perletråd, loddet til skivens indre rand. Den er stærkt slidt, og det samme er den perletråd, der indrammer hele hængesmykket. Her er perlingen næsten kun bevaret inde ved smykseskiven, og på begge sider af øskenen er randtråden næsten slidt helt igennem. Øskenen, som er tøndeformet, sidder endnu på smykket og den er meget stærkt slidt i begge ender. Selve smykkepladen måler ca. 19 mm i diameter og det samlede vedhæng vejer 3,10 g.

Litteratur

- Axboe, Morten 2001: Amulet Pendants and a Darkened Sun. On the Functions of the Gold Bracteates and a Possible Motivation for the Large Gold Hoards. *Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms* (red. Bente Magnus), Stockholm, 119-136.
- 2005: Guld og guder. *Ragnarok. Odins verden* (red. Torsten Chapelle & Christian Fischer), Silkeborg, 41-56.
- 2007: *Brakteatstudier*. København.

- Axboe, Morten og Tim Grønnegaard 2019: Migration Period Jewellery from Høvlbakke, Northeastern Zealand. *Neue Studien zur Sachsenforschung* 8, 55-64.
- Christensen, Lisbeth 2015: Enderupskov – en sønderjysk gravplads fra romersk og ældre germansk jernalder. *De dødes landskab. Grav og gravslik i ældre jernalder i Danmark. Beretning fra et colloquium i Ribe 19.-20. marts 2013* (red. Pernille Foss & Niels Algreen Møller), Arkæologiske Skrifter 13, København.
- Clemmensen, Benita 2014: Kirkemosegård. Et offerfund med smykker fra ældre germansk jernalder. *Kuml*, 109-143. DOI: <https://doi.org/10.7146/kuml.v63i63.24463>.
- Feveile, Claus 2011: The Høgsbrogård Hoard – a Scrap Metal Hoard from the Early Germanic Iron Age in Southwest Jutland. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig. Sonderband „Det 61. Internationale Sachsensymposium 2010“*, 269-282.
- Grundvad, Lars 2019: Et mytisk dyr fra Sønderjylland. Hidtil ukendt guldrakteattype fundet ved Fæsted. *Museumsavisen* nr. 66, 39. årgang, 4-6.
- 2021: Jernalderofringer fra Stavsager Høj ved Fæsted – en foreløbig præsentation af deponeringer og kontekster. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* 18:2020, 119-138.
- Grundvad, Lars & Martin Egelund Poulsen 2021: Fæstedskatten – et skattefund fra Danmarks vikingetid. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2017, 7-42.
- Gräslund, Bo & Neil Price 2012: Twilight of the gods? The ‘dust veil event’ of AD 536 in critical perspective. *Antiquity* 86, 428-443. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003598X00062852>.
- Hald, Mette Marie et al. 2024: Farming during turbulent times: Agriculture, food crops, and manuring practices in Bronze Age to Viking Age Denmark. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 58, 104736.
- Hedeager, Lotte 1990: *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Aarhus.
- Henriksen, Mogens Bo 2009: *Brudager Mark – en romertids gravplads nær Gudme på Sydøstfyn*. Bind I. Odense.
- 2010: Gold deposits in the Late Roman and Migration Period landscape – a case study from the island of Funen (Fyn), Denmark. *Worlds apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark-Poland 2005-2008* (red. Ulla Lund Hansen & Anna Bitner-Wróblewska), Nordiske Fortidsminder Serie C, Volume 7, København & Warszawa, 389-432.
- 2015: Kenotafer, ødelagte grave eller ofringer? Deponeringer og andre aktiviteter på ældre jernalders gravpladser. *De dødes landskab. Grav og gravslik i ældre jernalder i Danmark. Beretning fra et colloquium i Ribe 19.-20. marts 2013* (red. Pernille Foss & Niels Algreen Møller). Arkæologiske Skrifter 13, 183-214.
- 2016: Pløjelagsfund og Formationsprocesser. Problemer ved fortolkning af detektorfund fra dyrket mark. *Pløvejord som kontekst. Nye udfordringer for forskning, forvaltning og formidling* (red. Jes Martens & Mads Ravn), Kristiansand, 69-88.
- Larsen, Hanne Marie Ellegård, Claudia Baittinger, Niels Bonde, Jonas Ogdal Jensen, Morten Søvsø, Jens Ulriksen & Morten Fischer Mortensen 2024: The impact of the volcanic double event in AD 536 and AD 539/540 on tree-ring growth and felling activity in Danish oak trees. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 59, 1-11.
- Neergaard, Carl 1916: Sønderjyllands Jernalder. I. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 227-302.
- Rau, Andreas 2013: Some observations on Migration Period 'Hacksilber' hoards. with Roman components. I: B. Ludowici (red.):

Individual and individuality? Approaches towards an Archaeology of Personhood in the First Millenium Ad. Neue Studien zur Sachsenforschung 4, 189-204.

Ravn, Mads 2024: Moseligene fra en kaotisk verden. *Skalk* 2024:3, 16-20.

Christiansen, Torben Trier 2020: Hedensk grav- og kultplads ved Vaarst. *Nordjyllands Historiske Museum Årbog* 2019, 25-29.

Wadskjær, Hjalte Holme & Lars Grundvad 2025: Stavsager Høj – Kultpladsens koge-stensgruber. *Skalk* 3:2025, 8-13.

Noter

1. Metaldetektorholdet kaldtes Team Rainbow Power og bestod af Kristen Nedergård Dreie, Marie Aagaard Larsen og Poul Nørgaard Pedersen
2. SJM1379Abildskær: *Beretning foregenbetalt arkæologisk forundersøgelse* (Lars Grundvad 2024). Museet Sønderkov, Brørup.
3. HBV 1780 Fæsted Toft: *Beretning for egentlig arkæologisk undersøgelse af HBV 1780 Fæsted Toft II*. (Lars Grundvad 2022); *Beretning for egentlig arkæologisk undersøgelse af HBV 1780 Fæsted Toft II* (Lars Grundvad 2025). *Kampagne 2023*. Museet Sønderkov, Brørup.

Summary

A small hoard from Fæsted Toft

– Gold and silver from the Early Germanic Iron Age found at an Iron Age burial site.

The article discusses a newly discovered precious metal hoard dated to the Early Germanic Iron Age from Fæsted Toft in southern Jutland, Denmark. Until recently, this region was believed to lack such deposits, as indicated by Lotte Hedeager's doctoral thesis (1990). However, detector surveys and subsequent excavations carried out between 2018 and 2023 revealed an assemblage of gold and silver artefacts that must

be understood as an exceptional hoard (fig. 1). The discovery is contextualized within the wider ritual landscape of Fæsted and Harreby, already known for rich elite burials and cultic depositions from the Bronze Age through to the Viking Age.

Topographically, the site is located on a high plateau with views toward the south and southwest (fig. 2). It lies adjacent to a prehistoric cemetery containing more than fifty cremation and inhumation graves dated between the Late Pre-Roman and Early Germanic Iron Ages. Finds included both ordinary burials with modest grave goods and elite inhumations with weapons, riding equipment, and precious ornaments. The hoard components, however, were not thermally affected like most grave goods, suggesting intentional deposition rather than funerary use. Metal-detector prospection documented the concentration of finds through systematic north-south and east-west search lines (fig. 3).

The most remarkable object is a diminutive gold bracteate (X50) of the D-type, decorated with a unique depiction of a curled animal (figs. 4–5). Its atypical iconography, low relief, and small size indicate it may represent an early attempt at the D-motif, datable to the early sixth century. Associated finds include fragments of relief brooches in silver, some with traces of gilding (fig. 6), small cut gold pieces (fig. 7), and additional gold objects retrieved during controlled excavations (fig. 8): a spiral, further cuts, a folded sheet fragment, and a circular pendant in openwork with a preserved suspension loop (fig. 9). The latter is typologically comparable to Migration Period jewellery across Scandinavia and the Continent but shows no exact parallels. Although no in situ pit could be located – likely destroyed by intensive ploughing (fig. 10) – the distribution pattern strongly

suggests a single dispersed hoard. In total, the assemblage consists of five silver brooch fragments (~14 g) and eight gold items (~30 g). While modest in scale, the mixture of intact ornaments, fragmented silver, and cut gold reflects intentional accumulation and deposition. Its placement beside a spring-fed wetland and directly within the cemetery area underscores its ritual character. Such contexts are often interpreted as liminal zones between profane and sacred realms, suitable for votive offerings.

The deposition is therefore best understood as a ritual hoard, likely buried in the early 500s CE. This dating corresponds with a wave of Migration Period gold hoards across Scandinavia, frequently interpreted as responses to the climatic and social crises triggered by the volcanic “dust-veil” events of the 530s and the Justinianic plague. In this light, the Fæsted hoard may represent a votive act intended to restore cosmic balance – an offering of precious metals “to the gods through an open portal.” The find thus adds to a long sequence of ritual depositions in the Fæsted–Harreby landscape, ranging from Bronze Age cult practices to Viking Age hoards, culminating in the Christianization of Denmark in the late tenth century.

Lars Grundvad

Museumsinspektør
Museet på Sønderkov
Sønderkovgårdvej 2, 6650 Brørup
lg@sonderskov.dk

Morten Axboe

Museumsinspektør em.,
dr. phil
morten.axboe@image.dk

«San Francisco Xaviere»s forlis ved Fanø i 1690

Af Torbjørn Ødegaard

En stormfull novemberdag 1690 forliste det genovesiske handelsskipet «San Francisco Xaviere», ført av kaptein Geronimo Prette, ved Fanø på den jyske vestkysten. Skipet gikk tapt, men hele besetningen overlevde under dramatiske omstendigheter. Denne sjøulykken er samtidig det eneste kjente italienske skipsforliset i Danmark gjennom tidene¹.

Artikkelen er blant annet basert på et kildefunn i Genova, utført av den italienske freelance-forskeren Sofia Gullino, på oppdrag fra den norske arkivforskeren, forleggeren og forfatteren Torbjørn Ødegaard, som i 2024 og 2025 fikk publisert de to første bindene i mini-trilogien om et annet genovesisk skipsforlis: *Jakten på «Det lidet barn Jesus og St. Antonius van Padua»*². *Et spansk-genovesisk skatteskipp som forliste ved Kvitsøy natten til 5. november 1692* (utgitt av Stavanger Maritime Museum), som for øvrig er det eneste kjente italienske forliset i Norge i tiden etter middelalderen³.

Det uvanlige parallellfenomenet ved disse to forlisene er at samme kaptein, Geronimo Prette fra Genova, forulykket både med «San Francisco Xaviere» ved Fanø og «Det lidet barn Jesus og St. Antonius van Padua» ved Kvitsøy. Mønsteret forut for de to forlisene var nesten det samme: Kaptein Prette forsøkte å navigere seg bort fra kysten i sterk pålandsvind og fikk berget mannskapet på utrolig vis trygt på land.

Tidligere nestleder ved Rigsarkivet i København, den nå pensjonerte historikeren Poul Erik Olsen, har funnet ytterligere Fanø-kilder i Rigsarkivet⁴. I tillegg har en tidligere norsk navigator og hydrograf, Atle Midthassel fra Stavanger, kommet med sine faglige bemerkninger til innføringene i skipsjournalen om bord i «San Francisco Xaviere» dagene forut for forliset.

«*Udi Havet omkring Jylland ere nogle farlige Grunde og Sandbanker, som de Seilende have vel at tage sig vare for ei at komme for nær, for ei at lide Skibbrud og strande der. Disse farlige Grunde ere bekiendte under følgende Navne: 1) det store jydsk Rif i Vesterhavet; 2) det lille jydsk Rif eller Rifshorn, ved Varde; 3) Bulbergs-Rif, ved Hanherred i Vendsyssel; 4) Skagens-Rif, kaldet Skagerak, ved Skagen; 5) Lesøe-Rif, ved den Øe Lesøe; 6) Anholt-Rif, ved den Øe Anholt; 7) Nidingen, en farlig Klippe i Havet, ikke langt fra Lesøe.*»

Nikolay Jonge: Kongeriget Danmarks chorografiske Beskrivelse. Kiøbenhavn 1777. Johan Rudolph Thieles Bogtrykkerie og paa hans Forlag, boende i store Helliggieststrædet No. 150 (side 387–388).

Bakgrunnen for oppdagelsen av historien om det italienske forliset ved Fanø er artikkelforfatter Ødegaards omfattende og internasjonale detektivarbeid i en rekke vest-europeiske arkiver, knyttet til et spansk-genovesisk «sølvskip», fløytskipet «Det lidet barn Jesus», som strandet ved eller på Kvitsøy i Stavanger amt natten til 5. november 1692. Fartøyet er her gitt dobbelt nasjonalitet fordi Admiralitetsretten i København av ulike årsaker dømte det til å være spansk, til tross for at skipet var hjemmehørende i Genova.

Denne artikkelen handler imidlertid ikke om det spansk-genovesiske forliset i det danske Norge, men et sidespor i arkiv- og forlisforskningen, som arkivforsker Ødegaard nærmest ufrivillig ble trukket inn på under ett av sine mange studieopphold i det nederlandske riksarkivet i Haag, *National Archief*. Det var i en pakke med konsulinberetninger fra Cádiz til Haag fra 1690, at en trykt havneliste på spansk, utarbeidet av havnemyndighetene i Cádiz, nærmest ved en tilfeldighet ble oppdaget og avfotografert fordi den helt overraskende inneholdt navnet på den genovesiske kapteinen som også forliste ved Stavanger i 1692, «vår mann» Geronimo Prette, som nettopp var den kapteinen vi søkte viten om! Akkurat i denne arkivpakken – fra den store arkivseksjonen *Staten Generaal* i det nevnte nederlandske riksarkivet⁵ – fikk sidesporet «*San Francisco Xaviere*»s forlis ved Fanø sin begynnelse.

Den spanskskapte kilden fra Haag (det vil si havnelisten fra Cádiz, som angir hvilke skip som lå i havnen 22. mai 1690) er knapp; kun navn på skip og kapteiner i trykte kolonner med letleselige latinske bokstaver, der det var én eneste innføring som fanget vår interesse: To linjer som viser at kaptein Geronimo Pretos [sic] skip *GENOES* [etter den nevnte spanske kilden] av opprinnelse, med navnet «San Francisco Xauier» i mai 1690 lastet eller losset i Cádiz⁶ (Fig. 1). På en annen tilsvarende trykt havneliste i samme pakke gis det opplysninger om «Nauios entrados en la Baia de Cadiz desde 8. hasta 22. de Mayo 1690» [skipsanløp i Cádiz i perioden fra 8. til 22. mai 1690]. Som nr. 16 står vårt skip oppført: *San Francisco Xauier, Geronimo Preto, de San Remo. Genoes* (Fig. 2). Det er derfor naturlig å anta at varene som skulle nordover med «San Francisco Xauier» var innlastet i San Remo og Cádiz, men uten av vi vet hva hvilken type last det dreide seg om. Disse havnelistene som kilder gir ellers ingen opplysninger om verken besetning, skipstype eller eierskap.

Ytterligere informasjon – denne gang om destinasjonshavnen i Nord-Europa – kommer også fra en nederlandsk kilde. Det er i en samtidig avisnotis, som mest sannsynlig er basert på innrapporteringen fra den nederlandske konsulen i Cádiz, man får vite at «San Francisco Xauier» skulle til Hamburg, og at skipet seilte nordover 31. mai⁷ (Fig. 3). I en annen nederlandsk avisnotis, denne gang i *Oprechte*

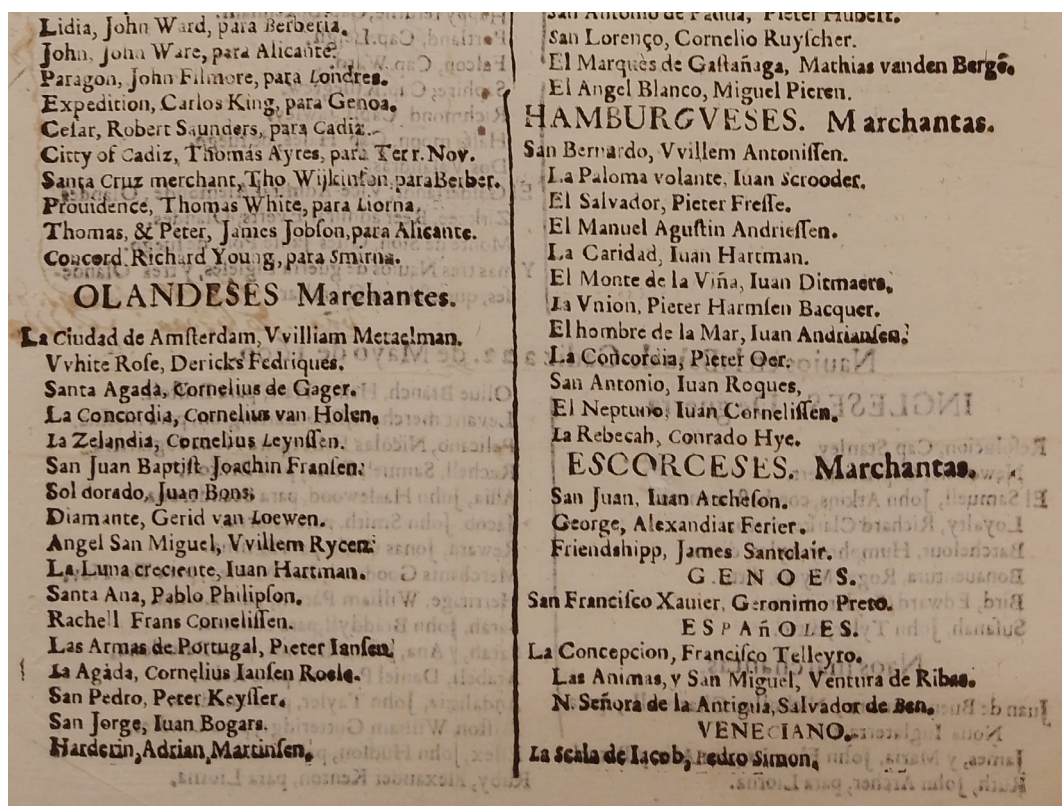

Fig. 1.

Del av en trykt havneliste på spansk utarbeidet av havne-myndighetene i Cádiz og funnet av artikkelforfatteren blant nederlandske konsulinberetninger fra 1690. Kilden bekrefter at Geronimo Prette førte «San Francisco Xavier» (National Archief, Haag).

Part of a printed harbour list in Spanish, prepared by the harbour authorities of Cádiz as found by this articles author among Dutch consular reports from 1690. The source confirms that Geronimo Prette captained the “San Francisco Xavier» (Dutch National Archives, Haag).

Haerlemsche Courant (28. og 30. november) faller bitene mer på plass, idet man får vite at et genovesisk fartøy hadde strandet på Jyllands vestkyst, ved Ribe, og at det var håp om å få reddet lasten⁸ (Fig. 4).

Med avisnotisen fra Haarlem ble det hele sensasjonelt siden man nå kunne slå fast at den godeste sjøkaptein Geronimo Prette, 41 år gammel i 1690, med hustru og datter i Genova og sterke bånd til Cádiz, forliste to

ganger i kongeriket Danmark-Norge. Som sagt, vi kjenner bare til disse to italienske forlisene i Danmark og Norge i epoken tidlig nytid (1500–1850) og inntil vår egen tid, og så viser det seg at vi har med det helt uvanlige faktum å gjøre, at de to skipene ble ført av samme mann, som med disse to hendelsene tydelig skrev seg inn i dansk-norsk kyst- og forlishistorie. Til Prettes forsvar skal det sies at ingen omkom under de to sjøulykkene. En forskjell mellom de to skipsulykkene er at på Kvitsøy ble «Det

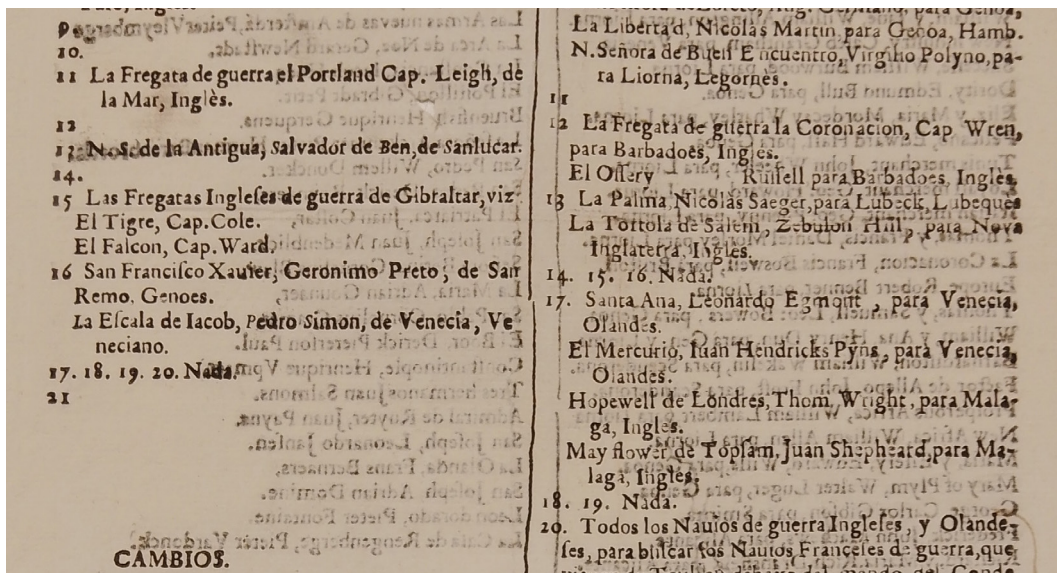

Fig. 2.

Utsnitt av en annen trykt havneliste på spansk fra Cádiz, hvor det opplyses at «San Francisco Xaviere» hadde kommet fra San Remo (National Archief, Haag).

A section of another printed harbour list in Spanish from Cádiz, which states that the “San Francisco Xaviere” had sailed from San Remo (Dutch National Archives, Haag).

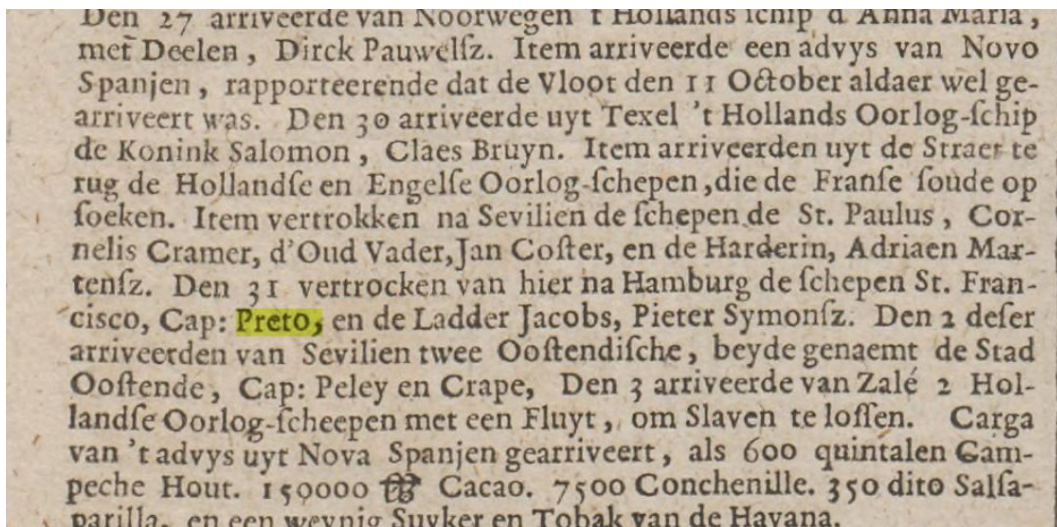

Fig. 3.

Nederlandsk avisnotis fra 1690.

A Dutch newspaper advertisement from 1690.

lidet barn Jesus» stående intakt på grunt vann og lasten berget og beslaglagt av dansk-norske myndigheter, mens ved Fanø sank skipet, og noe av lasten berget av private.

Det var slik – basert på fire kilder, hvorav to er nederlandske avistekster – vår historie om «San Francisco Xauiere»s forlis ved Fanø tok til. Forliset er ikke, etter hva vi kjenner til, omtalt i dansk historieskriving til tross for at det også finnes kilder i danske arkiv, som er oppdaget i etterkant av kildefunnene i Nederland. Flere kilder kan eksistere, for eksempel i Rigsarkivet, Viborg (tidligere Landsarkivet for Nørrejylland). En fullstendig tid- og kostnadskrevende arkivgjennomgang faller dessverre utenfor rammene til denne undersøkelsen, men med den rette møysommelige energi kombinert med arkiv-, språk- og skriftkunnskap, vil man kunne finne ytterligere kilder i danske samlinger, eventuelt også i Tyskland.

Først etter et kildefunn i Italia – et virkelig gjennombrudd i søket etter opplysninger om kaptein Prette ved Fanø – kunne vi rekonstruere en helhetlig begivenhetskjede. Det var i uken

Fig. 4.

Annen nederlandsk avisnotis fra 1690 publisert i Oprechte Haerlemsche Courant.

Another Dutch newspaper advertisement from 1690 published in Oprechte Haerlemsche Courant.

gebracht en op de Voor-Poorte van den Hove van Hollant getet.
 Amsterdām den 27 November. Van Hamburg schrijft men, Capiteyn Jan Bart met 2 (andere willen 4) Kapers intrent 't Heyl Lant (van waer hy, na men segt, den Francken Envoyé, Bidal, gehaelt soude hebben) kruyst; maer echter tot noch toe niets gedaen, en twee Hamburger Oorlogschepen ordre hadden, de pers t'attacqueren en te verjagen. 't Genouees Schip, gevoert door Capiteyn Preto en voor 3 Weecken van d'Elve na Cadix geseey was omtrent Ripe aen de Jutse Kuft gestraet, hoewel men desse Goederen hoopte te salveren; een Portugees Schip, om de Novertrocken, door Storm in Gottenburgh vervallen; op d'Elve geseeyt 't Schip Apolonia, Schipper Harmen Wreede, den 23 p sato met de Hollantse Vloot, van welcke 't fig in de Bocht van Dordrecht scheyde, van Archangel geseeyt; de 2 Stractsvaerders in 't

før påske 2024 at vår korresponderende arkivforsker i Genova, den dyktige Sofia Gullino, i en pakke med en rekke relevante dokumenter i statsarkivet i Genova, fant den første kilden, der Fanø nevnes, og der et lite stykke vestjysk kysthistorie belyses fra et italiensk ståsted⁹. Dokumentene, som er på latin og fransk¹⁰, fra *Conservatori del Mare* i *Archivio di Stato di Genova*, gir et mer nøyaktig innsyn i hendelsesforløpet forut for forliset og i tillegg opplysninger om de skipbrudne italienernes møte med danske embetsmenn i lokalforvaltningen, samt om det

rettslige etterspillet i Genova i 1691 og 1692. En kilde i pakken henviser også til andre dokumenter på dansk og tysk. Det er også fra dokumenter i *Conservatori del Mare* vi får vite at «San Francisco Xaviere» hadde losset i Cuxhaven.

Den «ilanddrevne» italienske besetningen oppholdt seg trolig i regionen (Sønderjylland, Hertugdømmene og/eller Hamburg) fram til sommeren 1691. Bekreftende informasjon om dette oppholdet kan finnes i hittil uoppdagede kilder, kan hende i *Staatsarchiv Hamburg*.¹¹

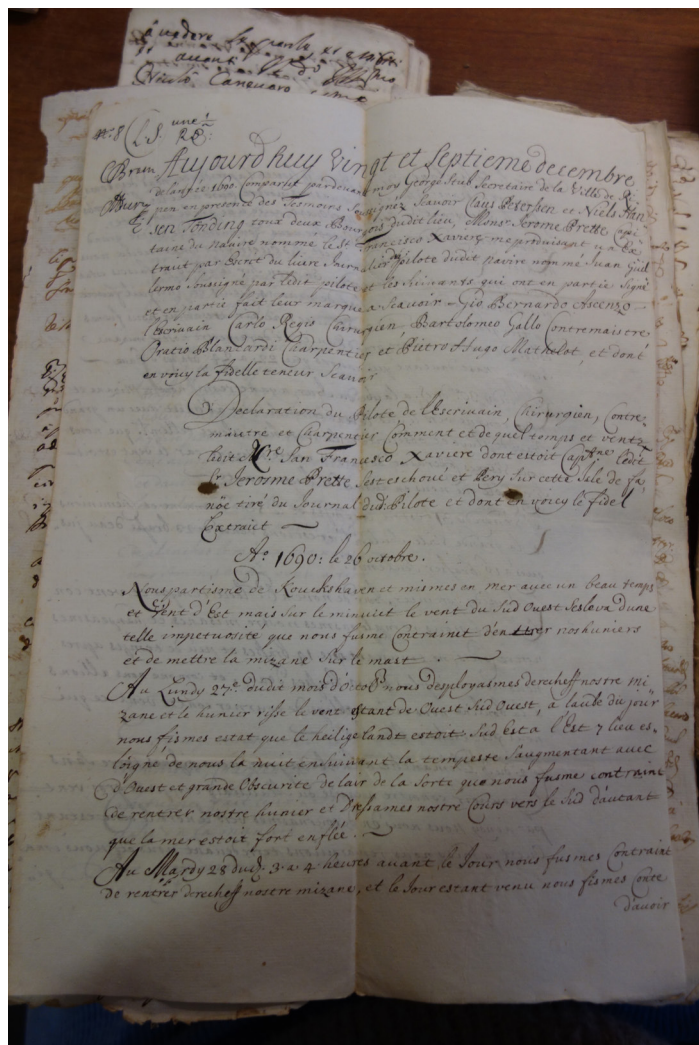

Fig. 5.

Kildedefunnet i statsarkivet i Genova, som ga et mer nøyaktig innsyn i hendelsesforløpet samt om det rettslige etterspillet i Genova i 1691 og 1692.

The source document from the State archives in Genoa, which gives a more detailed insight to the course of events as well as the legal aftermath in Genoa during 1691 and 1692.

Det er med de italienske kildene at vi får et tydelig innblikk i det virkelige liv, det vil si dramatikken på havet vest for Fanø i begynnelsen av november 1690¹².

«San Francisco Xavier»s forlis

«I dag, den tjuesyvende desember i år 1690, møtte følgende fremfor meg, sekretæren i Ribe by, Georg Stub, sammen med undertegnede vitner, skriveren Claus Peterssen og Niels Hansen Tønding, begge borgere av nevnte by. Herr Jerome Prette, kaptein på skipet kalt «St. Francisco Xavier» la fram et ekstrakt fra journalen til Juan Guillermo, styrmann på det nevnte skipet. Styrmannen undertegnet ved navn sammen med følgende, som også var til stede: skriveren Gio Bernardo Ascenzo, skipslegen Carlo Regis, båsen Bartolomeo

Fig. 6.

De nevnte posisjonene på «San Francisco Xavier»s siste seilas, sett på Johannes Mejer og Caspar Danckwerths kart over hertugdømmene Slesvig og Holstein fra 1652. Fra original i Det Kgl. Bibliotek.

The named positions of the “San Francisco Xavier” final voyage, superimposed onto a 1652 map of the Duchies of Slesvig and Holstein by Johannes Mejer and Caspar Danckwerth. From the original in the Danish Royal Library, Copenhagen.

Gallo, tømmermann Oratio Blancardi og matros Pietro Hugo. På tro og ære fortalte de om hva som hadde skjedd.»

I en sannferdig erklæring, slik den tydelige ordlyden var i nedtegnelsen til byskriveren i Ribe julen 1690, dekkes den siste delen av den dramatiske seilasen. Den samtidige kopien på fransk – som nevnt gjenoppdaget i statsarkivet i Genova – av bysekretærens dokument, gir et detaljert innsyn i hvordan skipet havnet på grunnere og grunnere vann i Vadehavet, inntil det ble tatt av bølgene og gikk til bunns. Utdraget av skipsjournalen dekker perioden fra avseilingen fra Cuxhaven 26. oktober til «San Francisco Xavier» synker ved Fanø én drøy uke senere.

Vår rekonstruksjon av denne seilasen er basert på det nevnte journalutdraget støttet av en moderne navigatørs betraktninger om skipets muligheter og begrensninger under de rådende vær- og vindforholdene.

Seilasen – som skulle ende i hjemmehavnen Genova – begynte problemfritt på dagen under gunstige værforhold for et seildrevet skip. Skipet hadde rom seilas¹³, med østlig vind og godt vær nord-vestover ut Elbens munning, forbi grunnområdene og de lave øyene Neuwerk og Scharhörn ved flodens utløp, før farvannet åpnet seg for videre seilas.

Vi vet ingenting om kaptein Geronimo Prettes planlagte første destinasjon, om han skulle sør-vestover til en nederlandsk havn eller videre ned mot Den engelske kanal. Om vinden fra øst holdt seg, ville han være fristet til å vende vestover, sør for øya Helgoland og seile i trygg avstand langs De frisiske øyer og deres lunefulle og grunne sandbanker. Skulle derimot kaptein Prette til Ribe i Danmark, eller kanskje enda lenger og runde Skagen for baltiske havner, eventuelt en norsk havn, ville han

sannsynlig legge kursen øst om Helgoland. Øyas relativt høye og røde sandstensklipper ville gi et godt navigasjonspunkt å orientere seg etter langs en ellers lav, konturløs kyststripe langs de nordlige frisiske øyene. Distansen til Helgoland er bare ca. 34 nautiske mil fra Cuxhaven – få timers seilas med rimelig vind.

Man må anta at «San Francisco Xavier» var kommet et stykke nord for Helgoland da vinden skiftet over på vest og frisknet på natten til tirsdag 28. oktober. Med en slik påfriskende vind fra vest ville en erfaren seilskutekaptein prøve å komme seg så langt fra kysten i le som mulig. Generelt setter strømmen langs og innover mot kysten. Forsterket av vinddrevet strøm, er dette en farlig kombinasjon for et seilskip, avhengig som det er av vind og strøm.

Nordsjøen vinterstid var ikke det optimale hav å seile på for det genovesiske frakteskipet «San Francisco Xavier». Hvis en navigator greide seg forbi ugjestmilde Rifshorn ved Varde, ventet beryktede Jammerbugt litt lenger nord på den vestjyske kysten. Langt opp på 1900-tallet kunne erfarne seilskuteskipper gi konkrete seilingsråd til yngre styrmenn på moderne fartøy om hvordan man skulle unngå sandbankene sør og vest for Skagen under seilas sør i Nordsjøen til Norge.

I nordvest vind, som tilsynelatende ville være gunstig for å «ligge opp» (dvs. gå klar av Skagens odde,) for den videre seilasen, måtte man baute og stå ut fra kysten vestover, klar fra land, det vil si fjerne seg fra destinasjonen, for ikke at strømmen skulle føre skipet inn i Jammerbukten og fortapelsen – et godt råd for den som ikke hadde maskinkraft, men som var prisgitt vind og havstrømninger.¹⁴

Vinden økte etter hvert til storm tidlig i uken, og sjøen gikk høy. Under slike forhold kan ikke et seilskip «forsere» seg frem, men legge bi for små

seil, med skuta ca. 60 grader fra vindens «øye» uten å avansere. Kaptein Prette revet derfor toppseilet [dvs. seil nummer to, over fokken på fokkemasten]. Kapteinen var mest sannsynlig oppmerksom på at dersom han holdt nordover, ville han ha blitt satt innover mot kysten av de Nord-frisiske øyene, eller danskekysten.

«San Francisco Xaviere» ble dermed drevet av vind, strøm og bølger lenger og lenger inn mot le kyst, det som den gang ble betegnet som et «legervall» – «dødens posisjon». Under slike forhold er det nyttig å vite at å prosessen med å vende et seilskip i høy vind og svær sjø kun kan gjøres ved å «kuvende». Fra å ligge opp mot vind og sjø inn på en side, må skipet dreie unna vinden, så gradvis vende skipet opp mot vinden på motsatt kurs. Dette medfører at skipet blir drevet langt mot le før det igjen ligger med baugen vendt om lag 60 grader på motsatt side.

Sjømennene selv oppsummerte seilassen slik [her gjengitt i en noe forkortet form]:

Erklæring fra styrmannen, skriveren, skipslegen, arbeidslederen for dekksmannskapet (norsk: båss) og tømmermannen om hvilket vær og vinder som rammet det nevnte skipet «San Francisco Xaviere» som nevnte herr Jerome Prette var kaptein for, og hvordan skipet strandet og gikk tapt på denne øya Fanø. Innholdet i denne erklæringen er hentet fra journalen til den nevnte styrmannen, og her er utdraget i sin fulle sannhet:

Søndag 26. oktober seilte vi fra Cuxhaven, med godt vær og østlig vind.

Mandag 27. i nevnte måned blåste det opp til vestlig storm, og luften ble helt mørk. Sjøen gikk høy, og vi ble derfor tvunget til å reve toppseilet og sette kursen mot sør.

Tirsdag 28. måtte vi igjen reve mesanen. Ved dag gry observerte vi at Helgoland lå 11 lieues

[fransk måleenhet for distanse, 1 lieue tilsv. om lag 5,5 kilometer] unna oss i øst-sørøst. Det var sterk storm, vest-nordvest¹⁵.

Onsdag 29. var vinden sterk fra vest-sørvest, og vi satt derfor kursen tilbake nordover. Dybden bare var 22–24 favner.

Torsdag 30. ved dag gry, etter å ha festet mesanseilet og vendt mot sør, skiftet vinden til vest med stormvær, regn og mørke. Bølgene stod så høye at vi så oss nødt til å reve mesanen ettersom vinden var så forferdelig. Vi var da redde for hva som kunne skje med skipet.

Fredag 31. var det samme vær og vind som dagen i forveien. Vi seilte kun med storseilet og var på 23 favner vann, men havnet til slutt på bare 16 favner.

Lørdag 1. november var det fremdeles samme vær og vind. Vi hadde igjen mesanseilet oppe og endret kursen, i og med at den dybden bare var på 14 favner, og kort tid etter hadde vi bare 10 favner. Da vi seilte med vinden fra siden, ble vi tvunget å snu mot vinden, noe som førte til at vi kom inn på enda grunnere vann.

Søndag 2. ved dag gry så vi land, men helt uten å kunne vite hvor vi var på grunn av dårlig vær og sterk vind, som førte til at vi satt kursen mot nord. Vinden var vestlig. Midt på dagen oppdaget vi land foran oss, og vi så for oss at det kunne være Rifshorn. Vi la derfor om til sørlig kurs, men kunne ikke komme videre enn sør-sørøst. Vi ønsket å heise det store mersseilet, men dette var umulig fordi vinden var for sterk, og vi kunne derfor ikke bruke det. Så vi gjorde vårt beste og snudde alltid mot vinden. Vi lyktes imidlertid ikke og loddet 9 favner vann, deretter 6 favner. Til slutt fylte bølgene fartøyet vårt med vann.

Mandag 3. fortsatte stormen. Mye vann hadde trengt inn i skipet. Vi hadde bare 5 favner vann

under oss, med døden i vente. Siden det var umulig å holde ut mer, holdt vi skipsråd for å finne ut av hva som måtte gjøres for å redde våre liv etter Guds vilje. På jakt etter kysten grunnstøtte vi før dagens gryning. Det var høyvann, og vi befant oss utenfor kysten av Fanø. Siden vi hadde mistet skipsjollen, fikk vi etter beste evne laget en plankeflåte, og ved hjelp av denne og et tau kom vi til slutt i land. Bare Gud vet hvordan.

Ovennevnte er hva som ble nedskrevet av bysekretær Georg Stub i Ribe i desember 1690, basert på skipsjournalen som kaptein Geronimo Prette og hans menn hadde klart å berge. Beskrivelser av det første møtet med de fastboende på Fanø finnes ikke i kilden, heller ikke opplysninger om italienernes opphold på Fanø og hjemreisen sydover.

Derimot gir to dokumenter fra Rigsarkivet (hhv. fra Rentekammeret og Ribe Stiftsamt) i København innblikk i etterspillet på amtsnivå. Rent konkret dreier det seg om purringer og dels klager – sendt fra Hamburg – på amtsforvalter og ridefogd Jens Christensen, som åpenbart også hadde kontrakt som strandforpakter på Fanø.¹⁶

Allerede 1. desember sendte «én Deel af Hamborgs Indwaahnerne» [dvs. mest sannsynlig noen kjøpmenn som hadde eierskap til den tapte lasten] et klagebrev formet som supplikk [el. bønneskrift] til hans kongelige majestet angående det «Geneuische Skib, som ved Udseilingen paa samme Reise schal imellem den 2den oc 3die Novbr være strandet oc foruløcket ved det Øe Land Fanø». Kjøpmennene savnet sitt gods, og kongen savnet en utførlig rapport fra strandforpakter Christensen, som skulle gi en «fuldkommen Underretning» om forliset, og hva som eventuelt kunne ha blitt berget av lasten. Rentekammeret uttrykte det ellers klart – tydelig med stor dose skepsis overfor embedsmannen på Jylland – at amtsforvalter

Christensen måtte rette seg etter loven og «Strandforpagtningens oprettede Contract».

Utover våren 1691 fortsatte klagene å strømme inn fra Hamburg til København om det «omskreffne Gueneiske Skib». Rentekammeret måtte igjen purre på Christensen. Og det er først i dette purrebrevet, sendt fra København 10. mars, at vi over 300 år sener får vite at det virkelig ble berget varer fra «San Francisco Xaviere», men uten detaljer om varetype og mengde. Rentekammeret ønsket dessuten ikke bare opplysninger om hva som var berget, men også om utilstrekkelig bergelønn og hvorvidt det var foretatt innbetaling av toll («af de strandede Vahre fordrende Told»). Rentekammeret skrev videre:

«Aldtsaa haver I strax og uden ringeste Ophold udførlig at relatere, huorledis med samme Skib fra Begyndelsen til Enden er tilgangen, at forstaae, fra dend Tid det er blefuen strandet, huorlænge Folchene hafue holdt ved Skibet, paa huad Maade det hafuer quiterit, naar de hafuer begiert at contrahere om Skibets og Vahrenes Biergning, paa huad Maade og med huad Conditioner. Item om dennem nogen Forhindring er giort, udi noget af alt det som desslige forulyckede Skib, og dermed fahrende Folck, udi Lougen er tilladt, med meere som denne Sag kan tilkomme.»

Rentekammeret ville med andre ord ha en fullstendig og helt oppriktig rapport. Her stopper foreløpig vårt kildesøk i de danske arkivene, men mer kan finnes i Rentekammeret og i andre arkivseksjoner i Rigsarkivet. Også i arkiv i Hamburg, der man så sent som 16. juli fikk bevitnet at en oversettelse av sjøforklaringen til fransk stemte overens med originaldokumenter på dansk og tysk, kan en arkivforsker finne ytterligere kilder. På et eller annet tidspunkt har Rentekammeret skullet meddele kongen om resultatet av undersøkelsene, noe som ville medføre en resolusjon fra kongens side, som foreløpig ikke er oppdaget av artikkelforfatter, som imidlertid stadig følger sporet.

Det rettslige etterspillet

Vel hjemme i Genova sommeren 1692 måtte kaptein Geronimo Prette avgi forklaring overfor *Conservatori del Mare*, som var den uavhengige republikkens sjørett. Det er tydelig at saken var omfattende siden den bevarte rettsteksten inneholder utsagn fra både kaptein Prette, et besetningsmedlem og fra sjøforsikringseksperter Paolo Battista Palmario, som representerte Giuseppe Bojet, som igjen kan ha vært den som hadde forsikret skipet.

Forliset ble behandlet i flere omganger i *Conservatori del Mare*, den innledende runden allerede i februar 1691.

Kaptein Prettes vitnesbyrd, som for det meste samsvarer med hva som ble nedskrevet i Ribe, ble derimot først tatt opp året etter, 20. juni 1692. I kortet forklarte Prette at han hadde seilt fra *Rio d'Amborgo* den 26. oktober 1690 mot Cádiz, og at han forliste ved øya Fanø [«l'isola di Fanoer»] etter ni stormfulle dager og netter. Prette opplyser her at noe av skipets last ble berget, men uten å gå i detaljer.

Simone Carbone fra besetningen, som før øvrig ikke er navngitt i sjøforklaringen på fransk fra Ribe – ble avhørt noen dager etter kaptein Prettes avhør. 26. juni 1692, fremdeles i Genova, bekreftet sjømannen Carbone kapteinens utsagn og la dessuten til at det også var skip fra Hamburg og Nederland som forliste i stormen ved Fanø i november 1690. Etter forliset på Fanø og avhøret i Ribe oppholdt besetningen seg i Hamburg før de seilte videre mot Cádiz. Etter mye strev kom de tilbake til Livorno og Genova. Alt dette ifølge Simone Carbone, som sommeren 1692 var 32 år gammel.

21. juli samme sommer ble «San Francisco Xaviere»s forlis ved Fanø nok en gang tatt opp i *Conservatori del Mare* i Genova. Det var da forsikringsaspektet som ble behandlet.

For vår del stopper også videre innsyn her, siden teksten fra den siste dagen i sjøretten er skrevet på latin, med en håndskrift som er krevende å lese, selv for en skriftkyndig arkivforsker. Det man imidlertid med sikkerhet vet, er kaptein Geronimo Prette kort tid etter la ut på en ny sjøreise nordover, som endte med en nytt forlis i kong Christian den Femtes land, som nevnt ovenfor.

Det er en spennende historie som her er avdekket i ulike arkiv. Dokumenter spredt rundt i Europa settes sammen i en kildemo-saikk som gjenskaper «San Francisco Xaviere»s endelige skjebne ved Fanø, et vestjysk kystsamfunn som med vår internasjonale arkivinn-sats også har fått et nytt bidrag til sin egen maritime lokalhistorie. Små kunnskapshull finnes ennå, som den bergede lastens innhold, møtet mellom genovesere og de fastboende på Fanø og om de ilanddrevne sjømennenes lange hjemreise. Det et vårt håp at med ytterligere arkivforskning kan de siste bitene falle på plass og da gi det helhetlige bildet av de forliste genovesiske sjømennenes opphold på Fanø og Jylland vinteren 1690.

Summary

The shipwreck of the “San Francisco Xaviere” on Fanø in 1690

On a stormy November day in 1690 the Genovese merchant ship the San Francisco Xaviere captained by Geronimo Prette was shipwrecked on the island of Fanø off the west coast of Jutland. The ship was lost, but the entire crew survived in dramatic circumstances. This maritime accident is also the only known Italian shipwreck in Denmark on record.

The article is amongst other things, based on a source found in Genoa and interpreted by the Italian freelance investigator Sofia Gullino. The work was commissioned by the

Norwegian archival researcher, publisher and author Torbjørn Ødegaard. In 2024 and 2025 he published the first volumes of a mini trilogy of another Genovese shipwreck: The hunt for “The small child Jesus and St. Anthony of Padua”. A Spanish/Genovese treasure ship, which sank off the island of Kvitøy on the night of November the 5th 1692” (published by Stavanger Maritime Museum). This shipwreck is incidentally the only known Italian shipwreck in Norway from the post-medieval period.

An unusual parallel phenomenon connecting these two shipwrecks is that of Geronimo Prette from Genoa, who captained both the “San Francisco Xaviere” at Fanø island and “The small child Jesus and St. Anthony of Padua” at Kvitøy island. The pattern leading up to the two shipwrecks was quite similar: Captain Prette tried to navigate away from the coast in strong onshore winds and incredibly managed to salvage the crew and bring them to shore.

Safely home in Genoa in the summer of 1692, captain Geronimo Prette gave evidence to the Conservatori del Mare, who acted as the independent sea court of the republic. It's clear that the case was quite extensive, as the preserved case records include witness statements from both captain Prette, a crew member and a statement from a sea insurance expert Paolo Battista Palmario, who represented Giuseppe Bojet; who might have been the original insurer of the ship. The shipwreck case was mentioned on a number of occasions in Conservatori del Mare, with the initial rounds already taking place in February 1691.

This is an exciting story, which has been unfolded utilizing a number of different archives. Documents spread throughout

Europe have been pieced together to form a mosaic, which recreates the fate of the “San Francisco Xaviere” at Fanø island and shows how a coastal community in western Jutland enriched its maritime history with the aid of international archives. There are still gaps in our knowledge, such as the contents of the salvaged cargo, the encounter between the Genovese sailors and Fanø's inhabitants and the long homeward journey of the shipwrecked crew.

Noter

1. Med Danmark menes her det danske kjernelandet slik nasjonen i dag fremstår territorielt – uten Norge, Vesterhavsoyene og Hertugdømmene.
2. Heretter kun «Det lidet barn Jesus».
3. Overlevende etter et venetiansk skipsforlis reddet seg i land på Røst i Lofoten i 1432, der de ble værende vinteren over. I to manuskripter ble oppholdet i Norge beskrevet. Beskrivelsene ble trykket i Italia i 1550. Se: Helge A Wold, *I paradises første krets* (Oslo 1991). Det var italienerne om bord i det tyskflaggende «SS Fidelitas», som ble senket i Norge i 1944, med flere omkomne italienere. Skipet var bygget i Glasgow og hadde seilt under italiensk flagg i noen få år før det ble tatt i arrest av Nazi-Tyskland. Skipet kan ikke regnes som italiensk, men på grunn av besetningen, som bestod av en gruppe italienerne, nevnes skipet her helt kort (se: https://en.wikipedia.org/wiki/SS_Fidelitas, lest 29.11.24).
4. Kildeinnsamlingene er realisert med støtte fra privatpersonene Atle Midthassel (Stavanger) og forretningsadvokaten og våpenkjenneren Niels Arthur Andersen (København), i tillegg til Museum Vest og Stavanger Maritime Museum.
5. Inv. nr. 7086.
6. Ødegaard 2024:50f.

7. Avisen *Amsterdamse Courant* 1. juli 1690: «Cadix den 3 Iuny. Den 31 [dvs. 31. mai siden notisen ble nedskrevet i Cádiz 3. juni] vertrocken van hier na Hamburg de schepen St. Fransiscus, Cap: Preto, en de Ladder Jacobs, [Cap.] Pieter Symonsz.» (Kilden ble funnet etter søk i databasen www.delpher.nl, med kaptein Prettes navn som søkeord i ulike former.)
8. Avisteksten (fra www.delpher.nl) i sin helhet: «t Genouees Schip, gevoert door Capiteyn Preto en vor 3 Weecken van d'Elve na Cadiz geseylt, was omtrent Ripe aen de Jutske Kust gestrant, hoewel men deffels Goederen hoopte te salveren.»
9. Archivio di Stato di Genova: *Conservatori del Mare*, 107. Blant annet unummerert dokument: «Testimonianza del capitano Geronimo Preve» (om kapteinens alder).
10. Oversatt fra fransk til norsk av Thomas Moine. Fra latin til italiensk av Sofia Gullino.
11. Utdraget fra skipsjournalen har en tilleggstekst på latin: «Et vitne i Hamburg bekrefter 16. juli 1691 at denne teksten stemmer overens med originalen på dansk og tysk, og at den er oversatt til fransk på best mulige måte.»
12. Archivio di Stato di Genova: *Conservatori del Mare*, 107. Samtidig kopi av sjøforklaringen, skrevet på fransk, tatt opp av bysekretæren i Ribe, Georg Stub, 27. desember 1690. Av dokumentet framgår det at oversettelsen til fransk mest sannsynlig ble utført i Hamburg 16. juli 1691. Det kan ha vært ytterlige sjømenn om bord. Hvem disse var, framkommer ikke i den uvanlig korte sjøforklaringen på fransk. Ingen opplysninger i kilden tilsier at det var omkomne ved forliset.
13. Rom seilas er seiling med vinden inn aktenfor tvers, det vil si den kommer inn aktenfra (bakfra), men ikke rett aktenfra, som er lens (Store Norske Leksikon: www.snl.no).
14. Meddelt av tidligere navigatør og hydrograf Atle Midthassel. Rådene han fikk fra sin morfar dekket farvannet omtrent fra Hanstholm og Thyborøn vest for Limfjorden og opp til Hirtshals lenger nord.
15. Tallet 11 *lieues* må her være feil. En fransk *lieue* er 5,56 km i marin sammenheng (se: <https://snl.no/Eldre> og fremmede lengdeenheter, lest 29.11.24). 11 *lieues* skulle da bli 61 kilometer, tilsvarende 33 nautiske mil. Høyeste punkt på Helgoland er 61 meter. Med en øyehøyde av seks meter om bord, vil man først se Helgoland på en avstand av 21 nautiske mil. Det er altså helt usannsynlig å kunne se Helgoland på en avstand av 33 nautiske mil på grunn av jordkrumningen. Været tirsdag 28. oktober, med sterk storm, reduserte sikten. Det er derfor mest sannsynlig at Helgoland ble observert på adskillig kortere avstand, kanskje mellom fem og ti nautiske mil. Da lå skipet i en tilsvarende lang avstand vest-nordvest for Helgoland. For ikke å drive mot Helgoland, ble kursen igjen lagt om på nord. Vinden hadde da dreid tilbake til vest-sørvest (anmerkning av tidligere navigatør Atle Midthassel).
16. *Rentekammeret Danske Afdeling*. Århus og Ribe stifters renteskriverkontor. Kopibog H 1689–1691. Fol 440 (til Jens Christensen, 3. februar 1691). *Ribe Stiftsamts arkiv* (fra rentekammeret til Jens Christensen, 10. mars 1691). Takk til Poul Erik Olsen for kildeforiming.

Torbjørn Ødegaard

Researcher, non-fiction writer, publisher
Kystforlaget/SINAS
Skiveien 7, 1672 Kråkerøy, Norge
kystforlaget@gmail.com
